पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

भरतराज पन्त (वि.सं. १९८६-२०६५) नेपाली साहित्यमा ख्याति प्राप्त व्यक्तित्व हुन् । पिता मणिदत्त पन्त र माता ललितादेविको सुपुत्रका रूपमा जन्मेका भरतराज पन्त २००८ सालमा 'जय जय श्री त्रिभुवन' नामक कविता त्रिभुवन जन्मोत्सवाङ्कामा छापिएपछि आफ्नो साहित्य लेखनयात्रा प्रारम्भ गरेका थिए । नेपालीमा एम. ए. र संस्कृतमा साहित्याचार्य पूरा गरेका पन्तको पारिवारिक मावल पनि साहित्यमय भएको र लेखनाथ पौडेल, भीमनिधि तिवारी जस्ता साहित्यकारको सम्पर्कले गर्दा पनि उनले आफ्नो काव्य साधनालाई अगाडि बढाउने अवसर पाएका थिए ।

२००८ सालदेखि औपचारिक साहित्य यात्रा प्रारम्भ गरेका भरतराज पन्त पूर्वीय शास्त्रीयतावादी/परिष्कारवादी शैलीशिल्पयुक्त कविका रूपमा चिनिन्छन् । पन्तले आफ्ना काव्य तथा कृतिहरूमा परिष्कारवादी मान्यतालाई अघि सारेका हुन्छन् । नेपाली साहित्यका कविता, खण्डकाव्य, महाकाव्य, जीवनी, समालोचना, निबन्ध, कथा जस्ता विविध विधामा कलम चलाउने पन्तका **उर्लेको आँसु** (शोधपुस्तिका २०१२), **जुनकिरी** (कविता सङ्ग्रह २०२२), **दिनेश** (शोककाव्य २०२८), **चन्द्रहास** (पौराणिक खण्डकाव्य २०३९), **शैलीपुत्र** (प्राकृतिक काव्य २०३९), **भित्रबाहिर** (वैचारिककाव्य २०५०), **नमस्कार** (मुक्तककाव्य २०४६), **दोभान** (महाकाव्य २०४१), लगायत २ दर्जनभन्दा बढी पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशित छन् । कविताको विस्तृत रूप मानिने महाकाव्यात्मक कृति **दोभान** (२०४१) को रचना गरी नेपाली महाकाव्य परम्परामा स्थापित महाकाव्यकार भरतराज पन्तको **दोभान** महाकाव्यमा अलङ्कार प्रयोग सम्बन्धी अनुसन्धानात्मक अध्ययन हालसम्म नभएकोले त्यसको परिपूर्ति गर्ने उद्देश्यले यो शोधपत्र तयार गरिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

२००८ सालमा 'जय जय श्री त्रिभुवन' नामक कविता त्रिभुवन जन्मोत्सवाङ्कमा छापिएपछि आफ्नो औपचारिक साहित्य यात्रा प्रारम्भ गरेका काव्यकार भरतराज पन्तको प्रथम प्रकाशित कविता 'नारी प्रति' २००९ सालमा **प्रतिभा मासिक पत्रिका**मा प्रकाशित भएको थियो । पारिवारिक मावल साहित्यमय भएकाले बाल्यवस्थादेखि नै साहित्यप्रति झुकाउ राख्ने काव्यकार पन्तका फुटकर कविताहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भएपनि पहिलो पुस्तककार कृति **उर्लेको आँसु** (२०१२) हो । साहित्यका विविध विधामा कलम चलाए पनि मुख्य विधाका रूपमा कविता विधालाई अङ्गालेका काव्यकार पन्तले पुर्वीय शास्त्रीयतावादी वा परिष्कारवादी शैली अपनाएर काव्य रचना गरेको पाइन्छ । चेतनाका, प्रवलता, वेदनाका यथार्थ कथा आफूबाट प्रकट गरी सामाजिक जीवनलाई यथार्थ संसारमा पुऱ्याउने काव्यकार पन्तले विविध शास्त्रीय छन्द तथा अलङ्कारको प्रयोग गरेर काव्य रचना गरेको पाइन्छ । उनको साहित्यिक जीवनका विविध आयामहरू तथा उनको महाकाव्य **दोभान** मा प्रयोग गरिएका अलङ्कारहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नु नै यस शोधपत्रको प्रमुख समस्या रहेने छ । सामान्यतया यस शोधपत्रका समस्याहरू निम्नलिखित रहने छन् ।

१. भरतराज पन्तको जीवनी र व्यक्तित्व केकस्तो रहेको छ ?
२. **दोभान** महाकाव्यमा केकस्ता अलङ्कारहरू प्रयोग गरिएका छन् ?

यिनै समस्याको समाधानतर्फ यो शोधपत्र अग्रसर रहेको छ ।

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

यस शोधकार्यको उद्देश्य शोध समस्यामा रहेका विविध प्रश्नहरूको उचित समाधान दिनु रहेको छ ।

१. भरतराज पन्तको जीवनी र व्यक्तित्व चर्चा गर्नु,
२. पन्तको महाकाव्य दोभानमा प्रयोग भएका अलङ्कारको अध्ययन एवम् विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

काव्यकार भरतराज पन्तको बारेमा विभिन्न विद्वान्, समालोचक तथा शोधार्थीहरले विभिन्न क्षेत्रमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गरेको पाइन्छ। जसको चर्चा निम्नानुसार गरिन्छ।

बालकृष्ण समले **जूनकीरी** (२०२३) कविता सङ्ग्रहको भूमिका लेख्ने सन्दर्भमा भरतराज पन्तको वंश परम्पराको बारेमा उल्लेख गर्दै पन्त वर्णमात्रिक छन्दका आचार्य भएको कुरा उल्लेख गरेका छन्।

वासुदेव त्रिपाठीले दोभान महाकाव्यको भूमिका कवि भरतराज पन्तको **कविता साधना र उनको महाकाव्य दोभान** (२०४१) को भूमिका लेख्ने क्रममा भरतराज पन्तको सङ्क्षिप्त जीवनी उल्लेख गर्दै उनको काव्ययात्रा र काव्य प्रवृत्तिको बारेमा चर्चा गरेका छन्।

फणीन्द्र निरौलाको स्नातकोत्तर शोध **भरतराज पन्त र उनका काव्यकृतिको अध्ययन** (२०४४) मा भरतराज पन्तको जीवनी र काव्यकृतिको बारेमा प्रकाश पारिएको छ।

घटराज भट्टराईले **साहित्यकार परिचयकोश** (२०५१) नामक कृतिमा भरतराज पन्तको सामान्य वंश परम्परा उल्लेख गर्दै, उनले समालोचना, अनुवाद, संस्मरण जस्ता विधामा कलम चलाए पनि कविता रचना नै उनको मूल विधा भएको कुरा उल्लेख गरेका छन्।

तारानाथ शर्माले **नेपाली साहित्यको इतिहास** (२०५६) नामक कृतिमा पन्तको **शैलीपुत्री** (२०३९) खण्डकाव्यमा प्रकृतिको सुन्दरभावनालाई अघि सार्दै पूर्वाद्ध खण्डले शिखरको उच्चताको महिमा गाएको र उत्तराद्ध भागले उपत्यकाहरूको बयान गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन्।

टीकाप्रसाद भट्टराईले स्नातकोत्तर शोधपत्र **भरतराज पन्तका शोककाव्यको अध्ययन** (२०६३) मा पन्तको जीवनी व्यक्तित्व र छोरा दिनेश र रमेशको रहस्यमय तरिकाले मृत्यु भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ।

यसरी भरतराज पन्त र उनका काव्यकृतिका बारेमा अध्ययन तथा अनुसन्धान भएको पाइए तापनि उनको महाकाव्य **दोभान** मा प्रयोग भएका अलङ्कारहरूको बारेमा अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइँदैन । अतः प्रस्तुत शोधकार्य भरतराज पन्तको महाकाव्य दोभानमा प्रयोग भएका अलङ्कारहरूको विश्लेषण गरी निष्कर्ष दिने तर्फ केन्द्रित रहेको छ ।

१.५ शोधकार्यको औचित्य

काव्यकार भरतराज पन्तको दोभान महाकाव्यमा अलङ्कार प्रयोगको सन्दर्भमा यस पूर्व कुनै पनि शोधार्थीले अध्ययन तथा अनुसन्धान नगरेको हुँदा यस शोधकार्य उनको महाकाव्य दोभानमा प्रयोग भएका विभिन्न प्रकारका अलङ्कारहरूको अध्ययन तथा विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ । अध्ययन एवम् अनुसन्धानमूलक ढङ्गबाट एवम् व्यावहारिक दुवै दृष्टिले औचित्यपूर्ण छ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

भरतराज पन्तको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको बारेमा अध्ययन एपम् अनुसन्धान गरिएको छ । उनको **दोभान** महाकाव्यको भूमिका लेख्ने कार्य पनि भएको छ तर अलङ्कार प्रयोगको सन्दर्भमा कुनै पनि कार्य नभएकोले उक्त महाकाव्यमा प्रयोग भएका अलङ्कारको मात्र अध्ययन गर्नु यस शोधकार्यको सीमा रहेको छ ।

१.७ सामग्रीसङ्कलन विधि

शोधकार्यलाई तार्किक, एवम प्रमाणिक बनाउन विविध सामग्रीहरूको सङ्कलन, अध्ययन र सम्पादन गरिएको छ । सामग्री सङ्कलन गर्ने क्रममा आवश्यकता अनुसार भरतराज पन्तका आफन्त, उनका स्मृतिग्रन्थ, कृतिहरू, समालोचना, पूर्ववर्ती शोधपत्रका साथै पुस्तकालयीय अध्ययनलाई नै सामग्री सङ्कलनको मुख्य आधार बनाइएको छ ।

१.८ शोधविधि

सङ्कलित सामग्रीलाई अध्ययन, विश्लेषण तथा सम्पादन गर्ने क्रममा वर्णनात्म एवम् निगमनात्मक शोधविधि अवलम्बन गरिएको छ ।

१.९ शोधकार्यको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यलाई संरचनालाई व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्न निम्नलिखित परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ :-

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

दोस्रो परिच्छेद : भरतराज पन्तको सङ्क्षिप्त परिचय

तेस्रो परिच्छेद : अलङ्कारको सैद्धान्तिक स्वरूप

चौथो परिच्छेद : दोभान महाकाव्यमा प्रयोग गरिएका अलङ्कारहरूको विश्लेषण

पाचौँ परिच्छेद : उपसंहार तथा निष्कर्ष

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

दोस्रो परिच्छेद

भरतराज पन्तको सङ्क्षिप्त परिचय

२.१ भरतराज पन्तको जीवनी

२.१.१ जन्म र जन्मस्थान

भरतराज पन्तको जन्म १९८६ साल आषाढ ३० गते शुक्लसप्तमी तिथिका दिन बाग्मती अञ्चल काठमाडौँ जिल्लाको फसिकेव टोलमा भएको थियो ।[१] उनका पिताको नाम मणिदत्त पन्त र माताको नाम ललितादेवि पन्त हो ।[२] मातापिताको एक्लो सन्तानका रूपमा जन्मिएका भरतराज पन्तको न्वारणको नाम ठाकुरदत्त पन्त हो ।[३] साहित्यका क्षेत्रमा उनी भरतराज पन्तका नामले चिनिन्छन् भने हाँस्यव्यङ्ग्यका क्षेत्रमा कैकेयिनन्दन पन्त भनेर चिनिन्छिन् ।[४]

२.१.२ बाल्यकाल र स्वाभाव

भरतराज पन्तको बाल्यकाल जन्मस्थान काठमाडौँ, फसिकेव टोलमै बितेको थियो ।[५] उनी तीन वर्ष पुग्दा नपुग्दै उनकी माता ललितादेविको निधन भएको थियो ।[६] पिताको उचित रेखदेख र पालनपोषण र आफन्तहरूको दयामाया र आशीर्वाद तथा अग्रजहरूको उचित प्रोत्साहनले उनको बाल्यकालमा समारात्मक भूमिका खेलेको थियो ।[७] उनी पाँच वर्षका भएपछि उनका बाबुले नै अक्षर चिनाइ पढ्न लेख्न सिकाएका थिए ।[८] भरतराज पन्त

---

[१] 'भरतराज पन्त, व्यक्तिवृत्त,' **भरतराज पन्त स्मृतिग्रन्थ,** (काठमाडौं : सम्पादन तथा प्रकाशन भरतराज पन्त स्मृति ग्रन्थ प्रकाशन समिति २०६६), पृ. ४५२ ।

[२] ऐजन ।

[३] ऐजन ।

[४] ऐजन ।

[५] ऐजन ।

[६] ऐजन ।

[७] रमा शर्मा पाण्डे, 'भरतराज पन्त : व्यक्ति र व्यक्तित्व,' **भरतराज पन्त स्मृतिग्रन्थ**, ऐजन, पृ. १५९ ।

[८] गोपाल पराजुली, 'प्रसिद्ध छन्द कवि भरतराज पन्त,' **भरतराज पन्त स्मृतिग्रन्थ**, ऐजन, पृ. १४९ ।

सानैदेखि रोगी थिए ।[९] रोगी भएकै कारण उनलाई औषधी उपचार गरिरहनु पर्थ्यो ।[१०] तैपनि उनी पढाइमा धेरै तेजिला थिए ।[११] हजुरबा पनि माध्यमिक कालिन प्रसिद्ध कवि भएकाले र पारिवारिक मावलपनि साहित्यमय भएकाले उनले सानैदेखि कविता लेख्न थालेका थिए ।[१२] त्यतिबेला सम्म उनले औपचारि शिक्षा लिएका थिएनन् तर पुराण भन्न र पुरोहित्याइँ गर्न भने जानिसकेका थिए ।[१३] २००६ साल देखि मात्र उनले तीनधारा संस्कृत पाठशालामा भर्ना भई औपचारिक शिक्षा लिन थालेको पाइन्छ ।[१४] सात वर्षको उमेरमा उनको ब्रतबन्ध भएको थियो ।[१५]

पन्त आँखामा आँसु भए पनि रमाइला कुरा गर्ने, हाँसोठट्टा गर्ने, साथीभाइलाई हँसाउने र हाँस्ने, मिजाशिला, सहयोगी र सरल स्वभावका थिए ।[१६] उनले धेरैजसो समय कविता लेख्ने र पढ्नेमा बिताउँथे भने कहिलेकाही साथीभाइका माझ तास पनि खेल्ने गर्थे ।[१७]

यसरी उमेर ठूलो हुँदा सम्म पनि विद्यालय जान नसक्नु, बाल्यअवस्थामै आमाको न्यानो काख र स्नेहबाट वञ्चित हुनु, शारीरिक पीडाले सताउनु जस्ता कारणले उनको बाल्यकाल त्यति सुखमय तरिकाले बितेको देखिँदैन ।

२.१.३ शिक्षादीक्षा

पाँच वर्षको उमेरदेखि नै भरतराज पन्तको अक्षर आरम्भ आफ्ना पिता मणिदत्त

---

[९] ऐजन ।
[१०] ऐजन ।
[११] ऐजन ।
[१२] रामप्रसाद पन्त, 'छन्दशिरोमणिलाई मेरो सलाम,' **भरतराज पन्त स्मृतिग्रन्थ,** ऐजन, पृ. १३९ ।
[१३] गोपाल पराजुली, 'प्रसिद्ध छन्द कवि भरतराज पन्त,' **भरतराज पन्त स्मृतिग्रन्थ,** ऐजन, पृ.१४९ ।
[१४] ऐजन ।
[१५] ऐजन ।
[१६] छोरी कल्पना शर्माबाट प्राप्त जानकारी ।
[१७] ऐजन ।

पन्तबाट भएको थियो ।[१८] पन्तले पिताबाटै परम्परागत ग्रन्थहरू अध्ययन गर्न सुरु गरेका थिए ।[१९] उनका पिताले आफ्नो खानदान र शैली अनुसार उनलाई संस्कृत, ज्योतिष तथा अन्य आध्यात्मिक शिक्षा आर्जन गर्ने अवसर जुटाइ दिएका थिए ।[२०] पिताले नै पुण्यनाथ लोहनीबाट संस्कृत, राधानाथ लोहनीबाट ज्योतिष, गुणराज तिवारीबाट हिसाब र चित्रबहादुर लोहनीबाट अङ्ग्रेजी सिकाउने व्यवस्था मिलाई दिएका थिए ।[२१] फुर्सदको समयमा उनले गोपीनाथ, शम्भुप्रसाद, लक्ष्मीदत्त आदिले लेखेका हस्तलिखित ग्रन्थहरू पढ्ने गर्दथे ।[२२]

भरतराज पन्त १९९८ सालदेखि नै संस्कृत पाठशालाका संस्कृत विद्वान्हरूको सम्पर्कमा रहन पाएपनि त्यहाँ उनको नियमित पठनपाठन हुन पाएन ।[२३] त्यस समयमा राणा शासन विरोधी नाराहरू सर्वत्र धन्कन लागेका थिए ।[२४] उनले आफ्नो मन थाम्न नसकी २००४ सालको 'जयतु संस्कृतम्' भन्ने आन्दोलनमा सशक्त भूमिका खेलेका थिए तर उनको चलाखिपनका कारण कुनै जेलजीवन र सजाय भने भोग्नु परेन ।[२५]

यस अघि विभिन्न विषयका विद्वान्हरूबाट अनौपचारिक शिक्षा लिँदै आएका पन्तले औपचारिक रूपमा २००६ साल माघ २१ गते तीनधारा संस्कृत पाठशालामा भर्ना भई आफ्नो औपचारिक शिक्षा प्रारम्भ गरेका थिए ।[२६] उनले २००७ सालमा प्रथम २००९ सालमा मध्यमा, २०१४ सालमा शास्त्री २०१९ सालमा साहित्याचार्य र २०३२ सालमा नेपालीमा एम. ए. उत्तीर्ण गरेका थिए ।[२७]

यसरी पाँच वर्षको उमेरदेखि अक्षर आरम्भ गरेका पन्तको औपचारिक अध्ययन

[१८] फणीन्द्र, निरौला, **भरतराज पन्त र उनका काव्यकृतिको अध्ययन,** (अप्रकाशित एम. ए. शोधपत्र, त्रि.वि., कीर्तिपुर २०४४), पृ. ६ ।

[१९] ऐजन ।

[२०] रमा शर्मा पाण्डे, पूर्ववत्, पृ. १६० ।

[२१] ऐजन ।

[२२] ऐजन ।

[२३] फणीन्द्र निरौला, पूर्ववत्, पृ. ६ ।

[२४] रमा शर्मा पाण्डे, पूर्ववत् ।

[२५] ऐजन ।

[२६] ऐजन ।

[२७] वासुदेव त्रीपाठी, **भरतराज पन्तको कविता साधना र उनको महाकाव्य दोभान** (२०४१) भूमिका, नेपाल राजकीय प्रज्ञा पंतिष्ठान काठमाडौं, पृ. ३ ।

२०३२ सालमा नेपालीमा एम.ए उत्तीर्ण गरेपछि स्थगित भएको देखिन्छ भने साहित्य सिर्जनामा उनको यात्रा अनवरत देखिन्छ ।

२.१.४ दाम्पत्य जीवन र पारिवारिक अवस्था

२.१.४.१ विवाह

भरतराज पन्तको विवाह घरपरिवारको सल्लाह अनुसार मागी विवाह भएको थियो ।[२८] उनको विवाह २००० सालमा काठमाडौँ कुश्लेचौर निवासी गोपालराज पाण्डे तथा पूर्णोन्द्रप्रियाकी एक मात्र छोरी चित्रकुमारी (भावना पन्त)सँग भएको थियो ।[२९] विवाह गर्ने बेला भरतराज पन्त १४ वर्षका थिए भने चित्रकुमारी १२ वर्षकी थिइन् ।[३०] तीन वर्ष नपुग्दै १९८९ सालमा आमाको मृत्यु र १४ वर्षको नवविवाहित अवस्थामा पिताको पनि मृत्यु भएपछि उनको जीवनको पाठशाला पितृहीन किशोरका रूपमा हुन पुगेको थियो ।[३१] दुई छोरा र दुई छोरीकी आमा भइसकेकी श्रीमतीको मानसिक अवस्था २०२० सालदेखि विग्रन थालेपछि पन्तको जीवनमा फेरी अर्को वज्रपात थपियो ।[३२] धेरै उपचार गर्दा पनि मानसिक अवस्थामा सुधार नआएपछि उनलाई केन्द्रीय कारागारको पागलखानामा राखिएको थियो ।[३३] तीन वर्षको उमेरदेखि मातृस्नेहबाट वञ्चित हुनु परेका पन्त २०२२ सालदेखि जीवनसाथीको प्रेम र स्याहार सुसारबाट पनि वञ्चित हुनु परेको थियो ।[३४] २०४९ सालमा श्रीमतीको पनि निधन भयो ।[३५]

बाल्यकालदेखि नै अनेकौँ पीडाको सामना गर्दै आएका भरतराज पन्तको वैवाहिक जीवन पनि पीडादायी देखिन्छ ।

---

[२८] छोरी कल्पना शर्माबाट प्राप्त जानकारी

[२९] ऐजन ।

[३०] ऐजन ।

[३१] भरतराज पन्त **दोभान** महाकाव्यको भूमिका, पूर्ववत् प. ३ ।

[३२] भरतजङ उप्रेती **भरतराज पन्त जीवनी र साहित्य,** (नुवाकोट : श्रीमती कृष्णा थापा विश्लेषणात्मक अध्ययन २०४०), पृ. ८ ।

[३३] भरतजङ उप्रेती पूर्ववत् पृ. ९ ।

[३४] ऐजन ।

[३५] छोरी कल्पना शर्माबाट प्राप्त जानकारी ।

२.१.४.२ सन्तान

भरतराज पन्तको पहिलो सन्तानको रूपमा २००४ सालमा छोरा दिनेशको जन्म भएको थियो ।[३६] क्रमशः २००६ सालमा छोरी कल्पना, २००८ सालमा छोरा रमेश र २०१० सालमा छोरी मुनाको जन्म भएको थियो ।[३७]

छोरी मुना २० महिनामै देवत्व अनुहारमै बिदा भएकी थिइन् ।[३८] जेठो छोरा दिनेश पहिले नै दिवङ्गत भएका थिए ।[३९] कान्छो छोरा रमेशको पनि २०४८ सालमा सङ्कास्पद तरिकाले हत्या भएको थियो ।[४०] जेठी छोरी कल्पना विज्ञान विषयमा स्नातक तह सम्मको अध्ययन गरेकी अवकाश प्राप्त शिक्षक हुन् ।[४१] उनीबाट दुई नातिनीहरू छन् सपना र सान्त्वना ।[४२] हाल उनको परिवारमा बुहारी पद्मा र नातिनीहरू विजया, जया र श्रीजना छन् ।[४३]

यसरी बाल्यकालदेखि नै मातृस्नेहबाट बञ्चित हुनु, अनेक प्रकारका रोगले सताउनु, पिताले पनि छोडेर जानु, दाम्पत्य जीवन पनि सुखमय नहुनु, एकपछि अर्को गर्दै तीनजना सन्तान गुमाउनुले गर्दा पन्तको जीवन निकै मर्महात र पीडादायी देखिन्छ ।

२.१.४.३ आर्थिक अवस्था

भरतराज पन्तको जन्म निम्नमध्यम वर्गीय परिवारमा भएको थियो ।[४४] उनले बाल्यकालदेखि निकै आर्थिक कठिनाइको सामना गर्नु परेको थियो ।[४५] पिताको आर्थिक

---

[३६] ऐजन ।

[३७] ऐजन ।

[३८] अच्युतरमण अधिकारी, 'व्यक्तित्व परिचय : भरतराज पन्त' **भरतराज पन्त स्मृतिग्रन्थ**, (काठमाडौं : सम्पादन तथा प्रकाशन भरतराज पन्त स्मृति ग्रन्थ प्रकाशन समिति २०६६), पृ. १६७ ।

[३९] ऐजन ।

[४०] ऐजन ।

[४१] छोरी कल्पना शर्माबाट प्राप्त जानकारी ।

[४२] ऐजन ।

[४३] ऐजन ।

[४४] फणीन्द्र, निरौला,पूर्वतत्, पृ. ९ ।

[४५] ऐजन ।

अवस्था कमजोर हुनु र उनले पनि आफू सानै छँदा छोडेर जानाले नि उनले अझ बढी आर्थिक कठिनाइको सामना गर्नु परेको थियो ।[४६] त्यस समयमा उनको रोजगार नभएकोले घरगृहस्थी चलाउन पुरोहित्याई एवम् पण्डितलाई गर्नु पदथ्यो ।[४७] त्यतिमात्र नभएर घरका सुनचाँदी, भाँडा बेचेर भएपनि घरगृहस्थी चलाउनु पर्ने बाध्यात्मक परिस्थिति थियो ।[४८] यसरी सुरुमा निकै आर्थिक सङ्कट झेल्नु परेका पन्तले त्रि. वि. को सह-प्रध्यापक पदमा संलग्न भई काम गर्न थालेपछि र विभिन्न प्रकारका साहित्यिक लेखरचना र कृतिहरू प्रकाशित भई आयस्रोतमा बृद्धि हुन थालेपछि भने पन्तको आर्थिक अवस्थामा केही सुधार आएको देखिन्छ ।[४९]

२.१.४.४ **कार्यक्षेत्रमा प्रवेश**

भरतराज पन्त २०१५ साल चैत्र ३० गतेदेखि तीनधारा संस्कृत पाठशालामा अध्यापन कार्य गरेर कार्यक्षेत्रमा प्रवेश गरेका थिए ।[५०] उनले दिउँसोमा कालिकास्थान स्थित नारी विद्यापीठमा प्रधानाध्यापक भएर काम गर्थे भने साँझपख संस्कृत छात्रावासमा आवसीय शिक्षक भएर काम गर्थे ।[५१] तीन वर्षसम्म नेपाल राष्ट्रिय विद्यापीठ अन्तर्गतको विशारद कलेजमा प्राधानाचार्य भएर कार्य गरेका उनले दुई वर्षसम्म बालाजु म्हैपीको वेदविद्याश्रममा शिक्षक भई काम गरेका थिए ।[५२] त्यस्तै उनले तीर्थराज वेदवेदाङ्ग विद्यालय र योगनाथ प्याकुरेलको विद्यालयमा पनि कार्य गरेका थिए ।[५३] सरस्वती कलेजमा सुरुमा प्राध्यापक भएर काम गरेका थिए भने पछि सह-प्राध्यापक समेत भएर कार्य गरेका थिए ।[५४] उनले तिवारी

---

[४६] रमा शर्मा पाण्डे, पूर्ववत्, पृ. १६० ।

[४७] ऐजन ।

[४८] भरतराज पन्त, **आत्मपुराण** ललितपुर सङ्ग्रह प्रकाशन, २०३६, पृ. ३६ ।

[४९] फणीन्द्र, निरौला,पूर्ववत्, पृ. ९ ।

[५०] टीकाप्रसाद भट्टराई, **भरतराज पन्तका शोककाव्यको अध्ययन,** (अप्रकाशित एम. ए., शोधपत्र, केन्द्रीय नेपाली विभाग त्रि.वि, कीर्तिपुर २०६६), पृ. ३० ।

[५१] ऐजन ।

[५२] अच्युतरमण अधिकारी, 'व्यक्तित्व परिचय : भरतराज पन्त', पूर्ववत्, पृ. १६९ ।

[५३] चेतबहादुर कुवँर, 'कवि भरतराज पन्त र उनको साहित्यिक लेखन', **भरतराज पन्त स्मृतिग्रन्थ,** (काठमाडौं : सम्पादन तथा प्रकाशन भरतराज पन्त स्मृति ग्रन्थ प्रकाशन समिति २०६६), पृ. ३३९ ।

[५४] ऐजन ।

साहित्य समितिजस्ता संस्थामा अध्यक्ष भएर पनि कार्य गरेका थिए ।[५५] त्यतिमात्र नभएर उनले पुरोहित्याई एवम् पण्डित्याईलाई पनि आफ्नो कार्य क्षेत्र बनाएका थिए ।[५६]

२.१.५ भ्रमण तथा रुचि

भ्रमण विभिन्न उद्देश्य लिएर अध्ययन गर्न, तीर्थब्रत गर्न वा मनोरञ्जन प्राप्त गर्न गरिन्छ तर पन्तलाई अध्ययन गर्ने सिलसिलामा भ्रमण गर्ने अवसर नमिले तापनि तीर्थब्रत गर्ने सन्दर्भमा छिमेकी देश भारतका विभिन्न ठाउँको भ्रमण गरेको पाइन्छ ।[५७]

साहित्यप्रति समर्पित पन्तको मुख्य रुचि भनेको साहित्य सिर्जना गर्नु थियो ।[५८] साहित्यमा पनि उनले कविता पढ्न र लेख्न बढी रुचाउँथे ।[५९] खानामा साधारण दालभात, तरकारी, अचार खान रुचाउने पन्तलाई हल्का सेतो रङ बढी मन पर्थ्यो र उनले नेपाली पोशाक ढाकाटोपी, दौरासुरुवाल नै लगाउने गर्थे ।[६०]

२.१.६ पुरस्कार तथा सम्मान

बाल्यवस्थादेखि नै साहित्यप्रति झुकाउ राख्ने कवि भरतराज पन्तले साहित्यप्रति लगाएको लगानी र अथक परिश्रमका कारण विभिन्न पुरस्कार तथा पदकबाट सम्मानित हुने अवसर पाएका तिए । साहित्य लेखनको प्रथम प्रहरमा लेखनाथ पौड्याल तथा भीमन्निधि तिवारी जस्त साहित्यिक व्यक्तित्वबाट प्रशंसा तथा प्रोत्साहन पाएका पन्तले २०१२ सालमा सरस्वती सदनमा स्टुडेन्ट यूनियद्वारा आयोजित प्रतियोगितात्मक कवि सम्मेलनमा तृतीय स्थान हासिल गरी, ‘कवि भुषण’ पदक प्राप्त गरेका थिए भने उक्त कर्यक्रममै बालकृष्ण सम तथा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा प्रोत्साहत समेत प्राप्त गरेका

---

[५५] ऐजन ।
[५६] टीकाप्रसाद भट्टराई, पूर्ववत् , पृ. ३० ।
[५७] अच्युतरमण अधिकारी पूर्ववत् पृ. १७२ ।
[५८] छोरी कल्पना शर्माबाट प्राप्त जानकारी ।
[५९] ऐजन ।
[६०] ऐजन ।

थिए ।[६१]

यसैगरी उनले विभिन्न प्रकारका साहित्यिक कार्यक्रम तथा साहित्यिक संघसंस्थाबाट प्राप्त गरेका पदक तथा पुरस्कारहरू निम्न लिखित छन् ।[६२]

कवि सम्मेलन रजतपदक (२०१४)

कविगोष्ठी (२०१९)

कवि सम्मेलन सुवर्णपदक (२०२६)

कवि महोत्सव पुरस्कार (२०३१)

गुणराज पुरस्कार (२०४४)

शिक्षा दिवस पदक (२०४६)

हरिहर शास्त्री पुरस्कार (२०४९)

रुद्रराज पाण्ड पुरस्कार (२०४९)

सीताराम प्रतिष्ठान मुक्ति पुरस्कार (२०५१)

भानुसेवा पुरस्कार (२०५२)

त्रि.वि. दीर्घ सेवा पदक (२०५२)

राष्ट्रिय प्रतिभा पुरस्कार (२०५३)

गद्दीआरोहरण रजतपदक (२०५३)

राजीवलोचन जोशी पुरस्कार (२०५६)

भूपालमान सिंह कार्की पुरस्कार (२०५७)

प्रबल गोरखा दक्षिनबाह पदक (२०५७)

वासुदेव भट्टराई पुरस्कार (२०६२)

नरेन्द्र वाङ्मयनिधि सम्मा (२०६३) हुन् ।

---

[६१] टीकाप्रसाद भट्टराई, पूर्ववत् पृ. ३०-३१ ।

[६२] ऐजन ।

२.१.७ जीवन दर्शन

भरतराज पन्त अतिइश्वरवादी नभए तापनि इश्वरप्रति अनास्था राख्दैनथे ।[६३] रुढिग्रस्त धार्मिक मान्यताप्रति विरोध दर्शाउने पन्तले हामीहरूले दैनिक जीवनमा गर्ने क्रियाकलाप नै इश्वरप्रति गरिएका धार्मिक कार्य हुन् भन्ने धारणा राख्दथे ।[६४] जीवन निराशामा होइन, आशामा मात्र अघि बढी सफलता प्राप्त गर्न सकिन्छ, जीवन जिउनका लागि मात्र होइन समाजका लागि केही गरेर आफ्नो अस्तित्व कायम राख्नु पर्दछ भन्ने उनको दृष्टिकोण रहेको थियो ।[६५]

२.१.८ लेखन

२.१.८.१ काव्य लेखनका लागि प्रेरणा र प्रभाव

भरतराज पन्तको काव्य लेखन कार्यमा विशेष गरी उनको वंशपरम्पराको प्रभाव परेको देखिन्छ ।[६६] उनका बाजे तथा बाबु पनि साहित्यकार भएकोले र उनीहरूले अध्ययन गर्ने क्रममा राखेका माध्यमिक कालिन लक्ष्मीदत्त पन्त, राजीवलोचन जोशी, शम्भुप्रसाद ढुङ्गेल जस्ता स्रष्टाले लेखेका कविता उनले घरमै बसेर अध्ययन गर्ने मौका पाएका थिए ।[६७] बाबु मणिदत्त पन्तका साथी कवि शिरोमणी लेखनाथ पौड्यालसँगको प्रत्यक्ष भेटघाटले पनि उनमा कविता लेख्ने प्रेरणा मिलेको थियो ।[६८] उनले अध्ययन गर्ने संस्कृत पाठशालाको वातावरण पनि साहित्यमय भएकाले र अध्ययन गर्ने क्रममा शोमनाथ सिग्देल, शेशराज शर्मा जस्ता साहित्यिक व्यक्तिहरूको सम्पर्कले पनि उनमा कविता लेख्ने प्रेरणा मिलेको थियो ।[६९]

---

[६३] भरतजंग उप्रेती, पूर्ववत्, पृ. १७२ । ।

[६४] ऐजन ।

[६५] ऐजन ।

[६६] टीकाप्रसाद भट्टराई, पूर्ववत् , पृ. ३१ ।

[६७] ऐजन ।

[६८] गोपाल पराजुली, 'प्रसिद्ध छन्द कवि भरतराज पन्त', **भरतराज पन्त स्मृतिग्रन्थ**, (काठमाडौं : सम्पादन तथा प्रकाशन भरतराज पन्त स्मृति ग्रन्थ प्रकाशन समिति २०६६), पृ. १५० ।

[६९] टंकनाथ गिरी, **भरतराज पन्तका काव्य प्रवृत्तिहरू,** (अप्रकाशित एम. ए. शोधपत्र, केन्द्रीय नेपाली विभाग त्रि.वि, २०५४), पृ. १४।

यसरी उनी जन्मेहुर्केको पारिवारिक वातावरण, त्यस समयमा काडमाडौँमा बढ्दै गएको चेतना र शारदा पत्रिकाको सञ्चालनले पनि उनको काव्य लेखनमा प्रभाव पारेको थियो ।[७०]

२.१.९ लेखनको प्रारम्भ र प्रकाशनको थालनी

२००६ सालमा संस्कृत छात्रावासमा प्रवेश गरेसँगै कविता लेख्न आरम्भ गरेका भरतराज पन्तले २००८ सालमा 'जय जय श्री त्रिभुवन' नामक कविता **गोरखापत्र**को श्री ५ त्रिभुवन जन्मोत्सवाङ्कमा छापिएपछि आफ्नो साहित्य लेखन यात्रा प्रारम्भ गरेका थिए ।[७१] २००७ सालको परिवर्तनसँगै समाजमा आएको उत्साह र उमङ्ग स्वरूप समाज विभिन्न प्रकारका साहित्यिक गोष्ठी र पत्रपत्रिकाको प्रकाशनले भरतराज पन्तको कवित्व शक्ति बढ्दै गएको थियो । उनले २००९ सालमा **प्रतिभा मासिक** साहित्यिक पत्रिकामा 'नारीप्रति' नामक कविता प्रकाशन गरेर आफ्नो औपचारिक लेखन र प्रकाशनको थालनी गरेका थिए ।[७२]

२.१.१० प्रकाशित काव्यकृतिहरू

साहित्यका विविध विधा कविता, काव्य (खण्डकाव्य, महाकाव्य), जीवनी, आत्मसंस्मरण, निबन्ध, समालोचना, अनुवाद जस्ता गद्य र पद्य दुवै विधामा कलम चलाएका भरतराज पन्तका प्रकाशित काव्यकृतिहरूलाई विधागत रूपमा निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ ।[७३]

कविता : **उर्लेको आँसु** (शोक पुस्तिका, २०१२)
जुनकीरी (कविता सङ्ग्रह, २०२३)

खण्डकाव्य : **दिनेश** (शोककाव्य, २०२८)
चन्द्रहास (पौराणिक खण्डकाव्य, २०३९)

---

[७०] अच्युतरमण अधिकारी, पूर्ववत् १७० ।

[७१] भागवत ढकाल, **भरतराज पन्तको काव्ययात्रा र प्रवृत्ति,** (काठमाडौं : दायित्व वाङ्मय प्रतिष्ठान २०७३), पृ. १४ ।

[७२] ऐजन ।

[७३] भागवत ढकाल, पूर्ववत्, पृ. १५ ।

		शैलीपुत्र (प्राकृतिक काव्य, २०३९)
		भित्रबाहिर (वैचारिक, २०५०)
		मनस्थिति (शोककाव्य, २०५४)
मुक्तक काव्य	:	**नमस्कार** (मुक्तक काव्य, २०४६)
		मेरो रमु (शोककाव्य, २०४८)
महाकाव्य	:	**दोभान** (२०४१) पहिलो संस्करण
		संशोधित (२०६३)
गद्य	:	**आत्मपुराण** (२०३८) आवश्यक परिमार्जन सहित भरतराज पन्त (आत्मपुराण) २०४९ का रूपमा प्रकाशित
		राजीवलोचन जोशी र कटुकाव्य (समीक्षा, २०५४)
		नेपाली अलङ्कार परिचय (सैद्धान्तिक समालोचना, २०५६)
		पन्त बा (जीवनी, २०६०) परिवर्तित संस्करण
		अलङ्कार चन्द्रोदय उपोद्‌घात (सैद्धान्तिक समालोचना, २०६३)
		हातको तकिया (समीक्षा/लेख, २०६४)
अनुवाद	:	**तपस्विनी** (कुमारसंभव महाकाव्यको, २०२५:२०५३)
		पञ्चदशिका (संस्कृत स्तोत्र, २०५७)
		सौन्दर्यलहरी (छायानुवाद, व्याख्या, २०६१)
		कर्पूरस्त्रोतम (नेपाली गद्यानुवाद, २०६२)
हास्यव्यङ्ग्य	:	**गुन्द्रुक** (सङ्कलन, २०५०)
संस्कृत वल्लरी	:	(कविता सङ्ग्रह, २०५२)

२.१.११ साहित्यिक दृष्टिकोण

आफ्नो राष्ट्र र राष्ट्रियताप्रति अगाध माया दर्शाउने कवि भरतराज पन्तको आफ्नो मौलिकता र राष्ट्रियता अनूरूप साहित्य सिर्जना हुनुपर्छ भन्ने दृष्टिकोण छ ।[७४] नेपालको आफ्नो मौलिकता छ, नेपालको राष्ट्रियता नेपाल जस्तै विशाल र फराकिलो छ भन्ने उनको

[७४] जयदेव भट्टराई, **साहित्यकार परिचय र अभिव्यक्ति,** (काठमाडौं : ने. रा. प्र. प्र. २०५४), पृ. ३१२ ।

धारणा थियो ।[७५] उनले आफ्ना रचनामा सामाजिक विकृति र विसङ्गतिको विरोध दर्शाउँदै, समाजमा भएका अन्याय, अत्याचार शोषण र दमनको अन्त्य हुनुपर्दछ भन्ने विचार व्यक्त गर्दथे ।[७६] राष्ट्र र राष्ट्रियताबाट टाढा रहेर कविता लेख्न पनि चाहँदैनथे र आफ्नो संस्कृतिकै सिद्धान्त अनुरूप सिर्जना गरिएका साहित्यले मात्र हाम्रो मौलिकता र राष्ट्रियताको संरक्षण गर्न सक्द छ भन्ने उनको दृष्टिकोण रहेको थियो ।[७७]

२.२ भरतराज पन्तको व्यक्तित्व

२.२.१ पृष्ठभूमि

व्यक्ति विशेषमा हुने गुण, विशेषता वा निजीपनलाई नै व्यक्तित्व भनिन्छ । कुनै पनि व्यक्तिले आफ्नो जीवन अवधिभर गरेका विभिन्न कार्य, उसको जीवन भोगाइ र शारीरिक बनौटका आधारमा उसको व्यक्तित्वको पहिचान गर्न सकिन्छ । व्यक्तिको व्यक्तित्व निर्माणमा उसको पारिवारिक वातावरण, शिक्षादीक्षा, रुचि, पेशा, सामाजिक, राजनैतिक एवम् सांस्कृतिक पृष्ठभूमिले पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ ।[७८]

कुनै पनि व्यक्तिका आन्तरिक र बाह्य गरी दुई प्रकारका व्यक्तित्व रहेका हुन्छन् । बाह्य व्यक्तित्व अन्तर्गत शारीरिक बनोट र रूप रङ पर्दछन् भने आन्तरिक व्यक्तित्व अन्तर्गत व्यक्तिमा अन्तर्निहित रूपमा रहेका गुण वा विशेषतालाई जनाउँदछ ।[७९]

भरतराज पन्तको शारीरिक बनोट र उनले साहित्यिक तथा सामाजिक क्षेत्रमा गरेका कार्यहरूको आधारमा उनका व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरूको चर्चा गरिएको छ ।

२.२.२ शारीरिक व्यक्तित्व

भरतराज पन्तको शारीरिक व्यक्तित्वलाई हेर्दा उनको उचाइ करिब साढे पाँच फिट

---

[७५] ऐजन ।

[७६] भागवत ढकाल, **भरतराज पन्तको काव्ययात्रा र प्रवृत्ति,** (काठमाडौं : दायित्व वाङ्मय प्रतिष्ठान, २०७३), पृ. १३६ ।

[७७] जयदेव भट्टराई, **साहित्यकार परिचय र अभिव्यक्ति,** (काठमाडौं : ने. रा् प्र. प्र्. २०५४), पृ. ३१२ ।

[७८] सूर्य घिमिरे, **इश्वरी खड्काको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्व,** (अप्रकाशित, एम. ए. शोध पत्र, केन्द्रीय नेपाली विभाग, त्रि. वि. कीर्तिपुर, २०७०) पृ. १३ ।

[७९] ऐजन ।

रहेको थियो भने शरीरको तौल सामान्य थियो । होचो कद, गहुँगोरो वर्ण, घुगरिएको कपाल, सामान्य आँखा भएका पन्त कान अलि कम सुने पनि हँसिलो प्रवृत्तिका व्यक्ति थिए । कसैको पनि कुभलो नचिताउने र चियोचर्चो पनि नगर्ने पन्त सहज सरल स्वभावका थिए । पढाइ लेखाइप्रति सौखिन देखिने पन्त कुनै पनि काममा निरन्तर लागि पर्थे, कसैले आफूसँग केही कुरा सोध्यो भने नआत्तिएर विस्तारपूर्वक जवाफ दिन्थे । चाकरी, चाप्लुसी मन नपराउने, साथीहरूको माझमा घण्टौँसम्म गफ गर्न रुचाउने स्वभावका व्यक्तित्व थिए ।[८०]

२.२.३ व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू

लामो समयको अथक मिहिनेत र लगानीका कारण बहुमुखी प्रतिभा सम्पन्न व्यक्तित्व बन्न पुगेका भरतराज पन्त मूलतः साहित्यकार व्यक्तित्व हुन् । यसैगरी उनलाई साहित्येतर व्यक्तित्वका रूपमा शिक्षक प्राध्यापक व्यक्तित्व, सम्पादक व्यक्तित्व र सामाजिक व्यक्तित्वका रूपमा पनि चिनाउन सकिन्छ ।[८१]

---

[८०] टंकनाथ गिरी, **भरतराज पन्तका काव्यप्रवृत्तिहरू,** (अप्रकाशित एम. ए. शोधपत्र, केन्द्रीय नेपाली विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर, २०५४), पृ. १६-१७ ।

[८१] भागवत ढकाल, पूर्ववत् पृ १८ ।

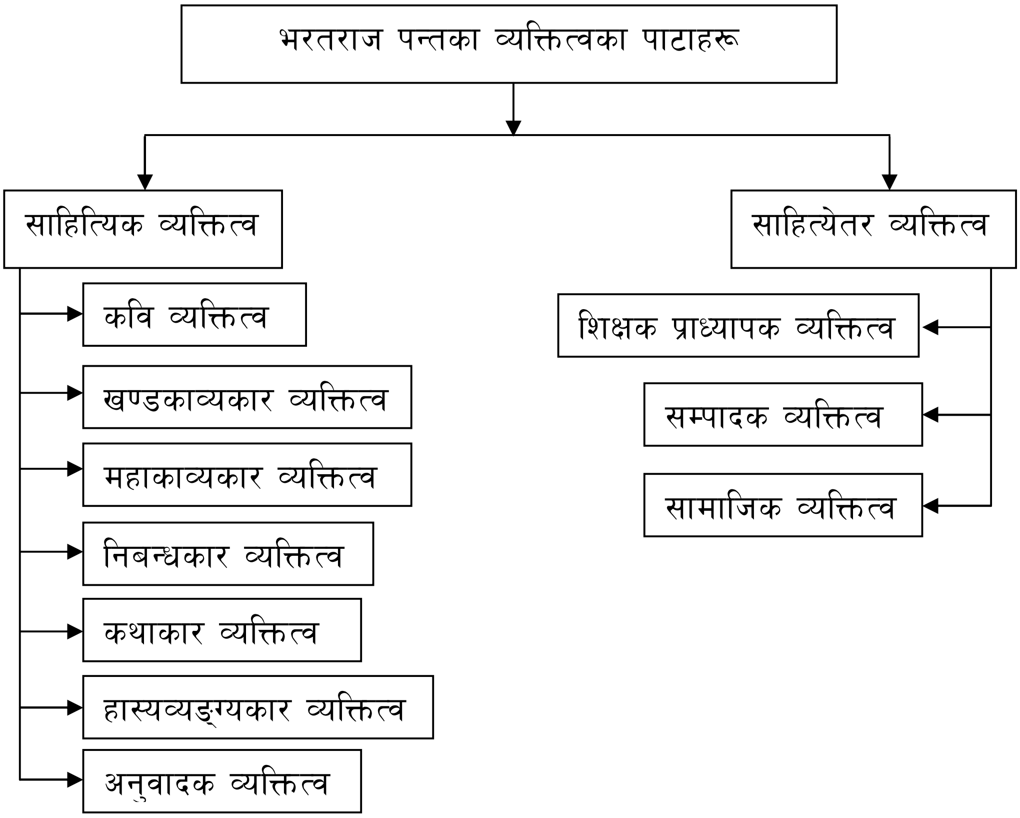

२.२.३.१ **साहित्यिक व्यक्तित्व**

२००८ सालमा 'जय जय श्री त्रिभुवन' नामक कविता गोरखापत्र को त्रिभुवन जन्मोत्सवाङ्कमा छापिएपछि आफ्नो साहित्य यात्रा प्रारम्भ गरेका पन्त २०६५ सम्म निरन्तर साहित्यसाधनमा लागेको पाइन्छ । सामाजिक जीवनका कथा, व्यथा, अपमान, अत्याचार र पारिवारिक विघटनका पीडालाई आफूले भोगेर पनि समाजलाई विशुद्ध साहित्य पस्कन सक्ने पन्तका साहित्यिक रचनामा उन्माद र आक्रोशको छनक पाइँदैन । कविता, खण्डकाव्य, महाकाव्य, कथा, निबन्ध जस्ता साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउने पन्तको साहित्यिक व्यक्तित्वलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ ।[८२]

[८२] भागवत ढकाल, पूर्ववत् पृ १८-१९ ।

२.२.३.१.१ कवि व्यक्तित्व

२००८ सालमा 'जय जय श्री त्रिभुवन' नामक कविता **गोरखापत्र**को त्रिभुवन जन्मोत्सवाङ्कमा छापिएपछि आफ्नो साहित्य यात्रा प्रारम्भ गरेका भरतराज पन्तले २०/२१ वर्षको उमेरदेखि कविता लेख्न थालेका थिए ।[८३] उनले साहित्यका विविध विधामा कलम चलाए पनि कविता रचना नै उनको मूल विधा हो । आफ्ना कवितामा नयाँ तथा पुराना विषयालाई अनुप्रास र यमक अलङ्कारको कलात्मक अभिव्यक्ति दिने पन्त वर्णमात्रिक छन्दका सफल कवि हुन् ।[८४]

उनको प्रथम प्रकाशित कविता 'नारीप्रति' (२००९) हो जुन **प्रतिभा मासिक** साहित्यिक पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो ।[८५] स्टुडेन्ट युनियनले आयोजना गरेको सरस्वती सदनको प्रतियोगितात्मक सम्मेलनमा 'घण्टाघरको ट्याङट्याङ्' शीर्षकको कविता प्रस्तुत गरी बालकृष्ण समका हातबाट 'कविभुषण' सुवर्णपदक हात पार्न सफल भएका पन्तको पुस्तकाकार कृति **उर्लेको आँसु** (२०१२) प्रकाशित भएको थियो । जसमा राजा त्रिभुवनको मृत्युको शोक वर्णन गरिएका कविताहरू स्रग्धारा छन्दमा लेखिएका छन् ।[८६]

विभिन्न पत्रपत्रिकामा फुटकर कविताहरू प्रकाशित गर्दै आएका भरतराज पन्तको प्रथम प्रकाशित कविता सङ्ग्रह **जूनकीरी** (२०२३) हो । पन्तले २००७ सालदेखि २०२२ सालसम्म लेखिएका ४५ ओटा पद्य कविताहरूको सङ्ग्रह हो, जूनकीरी । जुन वार्णिक छन्दमा लेखिएका छन् । यस सङ्ग्रहका सुरुका केही कवितामा २००७ सालको क्रान्ति चेतना र त्यसपछिको सङ्क्रमणकालीन जीवनका विविध पक्षमा देखा परेका असङ्गतिको चित्रण गर्दै युगिन सुधारको चाहना व्यक्त गरिएका छन् भने कुनै कवितामा नारीले समाजमा भोग्नु परेका अन्याय र अत्याचारको वर्णन गरिएको छ । यस्तै अन्य केही कवितामा प्रकृति

---

[८३] टंकनाथ गिरी, पूर्ववत् पृ. १७ ।

[८४] घटराज भट्टराई, **नेपाली साहित्यकार परिचयकोश,** (काठमाडौं : गीत रिमाल, नेपाल रिसर्च एसोसियट्स, २०५९), पृ. ३५० ।

[८५] वासुदेव त्रिपाठी, 'कवि पन्तको कविता साधना 'दोभान' महाकाव्य, **भरतराज पन्त स्मृतिग्रन्थ,** (काठमाडौं : सम्पादन तथा प्रकाशन भरतराज पन्त स्मृतिग्रन्थ प्रकाशन समिति, २०६६), पृ. २०७ ।

[८६] भागवत ढकाल, पूर्ववत् पृ २० ।

चित्रण गरिएको छ ।[८७]

कवि भरतराज पन्तको संस्कृत भाषामा लेखिएको अर्को कविता सङ्ग्रह हो **वल्लरी** (२०५२) । विभिन्न शास्त्रीय छन्दमा लेखिएका यस सङ्ग्रहका कवितामा इश्वरस्तुति, मित्रप्रेम र देशप्रेम हाँस्यव्यङ्ग्य शैलीमा वर्णन गरिएको छ ।[८८]

२.२.३.१.२ **खण्डकाव्यकार व्यक्तित्व**

कविता लेखनसँगै साहित्य यात्रा प्रारम्भ गरेका भरतराज पन्त कवितामा मात्र सिमित नभई कविताको मध्यम रूप मानिने खण्डकाव्यमा पनि कलम चलाएका छन् । पूर्वीय शास्त्रीयतावादी वा परिष्कारवादी शैलीशिल्पयुक्त कविका रूपमा चिनिने भरतराज पन्तका खण्डकाव्यात्मक कृतिहरू **दिनेश** (२०२८) **शैलीपुत्री** (२०३९) **चन्द्रहास** (२०३९) र **भित्रबाहिर** (२०५०) हुन् ।[८९]

विविध विषयवस्तुमा आधारित भएर खण्डकाव्य लेख्ने पन्तको दिनेश खण्डकाव्य छोरा दिनेशको मृत्युको शोकमा लेखिएको काव्य हो भने शैलीपुत्री प्रकृतिको मनोरम चित्रण गरिएको प्राकृतिक विषयवस्तुमा आधारित खण्डकाव्य हो । त्यस्तै उनको चन्द्रहास खण्डकाव्य पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित जैमिनीय भारतको विषयवस्तु समेटिएको खण्डकाव्य हो भने भित्रबाहिर एक वैचारिक खण्डकाव्य हो जसमा प्रजातन्त्र प्राप्तिपछिको असन्तुष्टि र समसामयिक घटनाको वर्णन गरिएको छ ।[९०]

यसरी भरतराज पन्तले आफ्नो जीवनकालमा चार-चार ओटा खण्डकाव्यात्मक कृति नेपाली साहित्य जगत्लाई प्रदान गर्नुले उनको खण्डकाव्यकार व्यक्तित्व उच्च रहेको देखिन्छ ।

---

[८७] वासुदेव त्रिपाठी, पूर्ववत्, पृ. २१०-२१३

[८८] भागवत ढकाल, पूर्ववत्, पृ. २३-२४ ।

[८९] युवराज पोखरेल, **भरतराज पन्तको खण्डकाव्यकारिता,** (अप्रकाशित एम.ए. शोधपत्र, केन्द्रीय नेपाली विभाग, त्रि. वि. कीर्तिपुर, २०७१), पृ. ५ ।

[९०] युवराज पोखरेल, पूर्ववत् पृ. ५१

२.२.३.१.३ महाकाव्यकार व्यक्तित्व

कविता तथा खण्डकाव्य हुँदै महाकाव्यसम्म आफ्नो विस्तृति फैलाउन सफल महाकाव्यकार भरतराज पन्तको महाकाव्य **दोभान** (२०४१) परिष्कारवादी काव्यधाराको एक उत्कृष्ट महाकाव्य हो ।[९१]

२१ सर्गमा संरचित प्रस्तुत महाकाव्यमा महाकाव्यकार पन्तले आफ्नै आत्मकथालाई महाकाव्यीय आख्यानका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् भने आत्मगाथासँगै उनले देखे भोगेका अन्तर्बाह्य जीवनजगत्को सूक्ष्म चित्रण पनि गरेका छन् । उक्त महाकाव्यमा प्रत्येक सर्गमा खास एक छन्दको प्रयोग गरिएको छ भने सर्गान्तमा छन्द बदल्ने नियम अनुसार मालिनी छन्दको प्रयोग गरिएको छ ।[९२]

२.२.३.१.४ निबन्धकार व्यक्तित्व

नेपाली साहित्यका कविता, खण्डकाव्य, महाकाव्य जस्ता पद्य विधाका काव्यकृतिहरू रचना गर्ने भरतराज पन्तले गद्य विधातर्फ पनि कलम चलाएका छन् । हातको तकिया (२०६४) पन्तको गद्य विधाको निबन्धात्मक कृति हो । विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित १२ ओटा लेखहरूको सङ्ग्रह हो हातको तकिया । यस सङ्ग्रह भित्र परिचयात्मक, सर्वेक्षणात्मक, संस्मरणात्मक र विवेचनात्मक गरी चार किसिमका निबन्धहरू रहेका छन् । जसले कवि भरतराज पन्तको पूर्ख्यौली, कविको आनुवंशिकता, साहित्यकारसँगको सर्म्पक र कविता काव्यहरूको आलेखनलाई समेटेका छन् ।[९३]

त्यस्तै उनको **गुन्द्रुक** (२०५०) नामक हास्यव्यङ्ग्य सङ्ग्रहमा दुईओटा हाँस्यव्यङ्ग्यात्मक निबन्धहरू रहेका छन् । जसले सामाजिक क्षेत्र र राजनीतिक क्षेत्रमा

---

[९१] वासुदेव त्रिपाठी, **कवि भरतराज पन्तको कविता साधना र उनको दोभान महाकाव्य** दोभान २०४१ भूमिका ।

[९२] ऐजन ।

[९३] गोपीकृष्ण शर्मा, 'हातको तकिया वितरण गर्दा,' **भरतराज पन्त स्मृतिग्रन्थ,** (काठमाडौं : सम्पादन तथा प्रकाशन भरतराज पन्त स्मृतिग्रन्थ प्रकाशन समिति, २०६६), पृ ३२४ ।

देखिने विकृति, विसङ्गति र आडम्बरी प्रवृत्तिको चित्रण गरेका छन् ।[९४]

२.२.३.१.५ कथाकार व्यक्तित्व

भरतराज पन्तकासाहित्यिक अन्य विधा झैँ कथा विधा मौलाउन नसके पनि उनका दुई ओटा कथा 'कुनै दिन' (२०१०) र स्वयम्बर (२०१०) प्रकाशित भएका छन् । जुन **प्रतिभा मासिक** साहित्यिक पत्रिकामा क्रमशः अंक १० असार र अंक ११ साउनमा प्रकाशित भएका थिए । पन्तका यी कथामा तत्कालीन सामाजिक व्यवहार र नारीप्रति हुने गरेको थिचोमिचोको उद्घाटन गरिएको छ भने कहिकतै श्रृङ्गारिक भाव पनि अघि सारिएको छ ।[९५]

२.२.३.१.६ हास्यव्यङ्ग्यकार व्यक्तित्व

भरतराज पन्तको कवि व्यक्तित्व, खण्डकाव्यकार, व्यक्तित्व, महाकाव्यकार व्यक्तित्व, कथाकार व्यक्तित्व, निबन्धकार व्यक्तित्व झैँ हाँस्यव्यङ्ग्यकार व्यक्तित्व पनि उच्च रहेको पाइन्छ । हाँस्यव्यङ्ग्यका क्षेत्रमा कैकेयीनन्दन पन्तका नामले चिनिने पन्तको हाँस्यव्यङ्ग्यात्मक कृति **गुन्द्रुक** (२०५०) हो ।[९६]

२०५० सालमा प्रकाशित हाँस्यव्यङ्ग्यात्मक कृति गुन्द्रुक भित्र सत्ताइस ओटा लामाछोटा शीर्षक छन् । जसले समाजमा हुने विकृति, विसङ्गति, नातावाद, कृपावाद जस्ता कुरीतिको भण्डाफोर गर्दछन् । यही कृतिको प्रकाशनसँगै भरतराज पन्न हाँस्यव्यङ्ग्यकारका रूपमा पनि चिनिन थालेका हुन् ।[९७]

---

[९४] नेत्र एटम, 'गुन्द्रुकमा पाइने हास्यव्यङ्ग्यप्रति,' **भरतराज पन्त स्मृतिग्रन्थ,** (काठमाडौं : सम्पादन तथा प्रकाशन भरतराज पन्त स्मृतिग्रन्थ प्रकाशन समिति, २०६६), पृ. २५६, २६८ ।

[९५] भागवत ढकाल, पूर्ववत्, पृ. २५-२६ ।

[९६] अच्युतरमण अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. ४५२, ४५५ ।

[९७] टंकनाथ गिरी, पूर्ववत्, पृ. १४ ।

२.२.३.१.७ अनुवादक व्यक्तित्व

बहुआयामिक व्यक्तित्वका धनी कवि भरतराज पन्तका मौलिक रचना जति सफल र जीवन्त छन् त्यति नै उनका अनुदित रचना पनि जीवन्त छन् । पन्तले कुनै पनि मौलिक रचनालाई उही छन्द र उही श्लोकमा अत्यन्त मीठो शैलीमा अनुवाद गर्न सक्दछन् । उनका तपस्विनी (२०५३) सौन्दर्यलहरी (२०६१) कर्पुरस्तोत्रम् (२०६२) पञ्चदशिका (२०५७) अनूदित कृत हुन् जसले भरतराज पन्तको अनुवादक व्यक्तित्वको उजागर गर्दछन् ।[९८]

२.२.३.२ साहित्येतर व्यक्तित्व

कवि भरतराज पन्तको साहित्यिक व्यक्तित्व झैँ साहित्येतर व्यक्तित्व पनि उच्च रहेको पाइन्छ । उनको साहित्येतर व्यक्तित्वलाई निम्न लिखित रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

२.२.३.२.१ शिक्षक-प्राध्यापक प्राज्ञिक व्यक्तित्व

कवि भरतराज पन्तको शिक्षक-प्राध्यापक प्राज्ञिक व्यक्तित्व पनि उच्च रहेको पाइन्छ । पन्तको आम्दानीको स्रोत भनेकै शिक्षण पेशा भएकाले पनि शिक्षक-प्राध्यापक व्यक्तित्व उनको जीवनको महत्वपूर्ण पक्ष बनेको थियो । २०१५ सालमा आवासीय शिक्षकको रूपमा संस्कृत छात्रावासमा प्रवेश गरेका पन्तले विभिन्न स्कुल तथा कलेजमा गरेर दिनमा १२-१५ घण्टासम्म आध्यापन कार्य गरेबाट पनि उनको शिक्षक प्राध्यापक व्यक्तित्व उच्च रहेको जानकारी हुन्छ ।[९९] २०२३-२०५३ सम्म सरस्वती बहुमुखी क्याम्पसमा प्राध्यापक कार्यमा संलग्न पन्तले वेदवेदाङ्ग, नेपाल राष्ट्रिय विद्यापीठ, नारी विद्यापीठ, शान्ति विद्यागृह जस्ता स्कुल तथा कलेजमा संलग्न भएर अध्यापन कार्य गरेका थिए ।[१००] यसरी लामो समयसम्म शिक्षण पेशामा संलग्न भई कार्य गरेकोले उनको शिक्षक प्राध्यापक प्राज्ञिक व्यक्तित्व उच्च रहेको पाइन्छ ।

---

[९८] शिवगोपाल रिसाल, 'पञ्चदशिका भित्रका कवि, अनुवादक भरतराज पन्तमा शब्दश्रद्धाञ्जली,' **भरतराज पन्त स्मृतिग्रन्थ,** (काठमाडौं : सम्पादन तथा प्रकाशन भरतराज पन्त स्मृतिग्रन्थ प्रकाशन समिति, २०६६), पृ. १९७ ।

[९९] टीकाप्रसाद भट्टराई, पूर्ववत्, पृ. ३३ ।

[१००] भागवत ढकाल, पूर्ववत्, पृ. ३१ ।

२.२.३.२.२ **सम्पादक व्यक्तित्व**

धेरै जसो समय साहित्य सिर्जना र प्राध्यापन कार्यमा बिताउने कवि भरतराज पन्त सरस्वती क्याम्पसमा प्राध्यापन गर्ने बेला त्यहाँबाट प्रकाशित हुने सरस्वती मासिक पत्रिकाको प्रधानसम्पादक भएर काम गरेका थिए ।[१०१] त्यस्तै उनले कृष्णप्रसाद पराजुलीको आस्थाका आयाम विशालकाय ग्रन्थको सम्पादक सल्लाहकार बनेर कार्य गरेका थिए ।[१०२]

२.२.३.२.३ **सामाजिक व्यक्तित्व**

बौद्धिक चेतनाका प्रवर्द्धक, शैक्षिक र काव्यात्मक मार्गका सेवक कवि भरतराज पन्तले धेरै जसो समय साहित्य सिर्जनामा खर्चिने भएर पनि होला उनी विभिन्न साहित्यिक संघसंस्थामा आवद्ध भएर साहित्यिक गतिविधिका लागि सेवा गरेको पाइन्छ ।[१०३] २००४ सालको जयतु संस्कृतम् छात्र आन्दोलनमा सक्रिय भुमिका निभाएका भरतराज पन्त २०१३ सालको छात्र आन्दोलनमा पनि सक्रिय रूपले लागेका थिए । उनले सुनकोशी साहित्यिक प्रतिष्ठानमा आजीवन सदस्य भएर सेवा गरेका थिए भने, भवदेव पन्त स्मृति प्रतिष्ठानमा अध्यक्ष भएर कार्य गरेका थिए । त्यस्तै उनले तिवारी सहित्य प्रतिष्ठानमा सदस्य भएर सामाजिक सेवा गरेका थिए भने, कोक गोष्ठीमा सदस्य भएर सेवा गरेका थिए । यिनै विविध संघसंस्थामा आबद्ध भएर गरेका कार्यबाटै पन्तको सामाजिक व्यक्तित्वको पहिचान गर्न सकिन्छ ।[१०४]

२.२.४ **निष्कर्ष**

यसरी बाल्यवस्थादेखि अनेकौं पीडा र अभावको सामना गर्दै आएका कवि भरतराज पन्त आफ्नो कर्तव्य पूरागर्दै निरन्तर काव्यसाधनामा लागेको पाइन्छ । ७९ वर्षे लामो जीवनयात्रा प्राध्यापन कार्य, साहित्य सिर्जना र साहित्यिक गतिविधिमा समर्पित गर्ने कवि

---

[१०१] अच्युतरमण अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. १७२ ।
[१०२] भागवत ढकाल, पूर्ववत् पृ. १३२ ।
[१०३] अच्युतरमण अधिकारी पूर्ववत्, पृ. १७९ ।
[१०४] भरतराज पन्त, 'व्यक्तिवृत्त,' **भरतराज पन्त स्मृतिग्रन्थ,** पूर्ववत्, पृ. ४५७ ।

पन्तका कविता, काव्य, निबन्ध, हास्यव्यङ्ग्य जस्ता दुई दर्जन जाति साहित्यिक कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । जसको कारण उनको व्यक्तित्व बहुआयामिक बन्न पुगेको छ । जीवनको अन्तिम घडिसम्म पनि साहित्य सिर्जनामा संलग्न भई साहित्यिक क्षेत्रमा गरेको योगदानका कारण विभिन्न पुरस्कार तथा पदकबाट सम्मानित कवि भरतराज पन्त २०६५ साल बैशाख १८ गने हामी सबैबाट बिदा भएर गए पनि उनका प्रकाशित काव्य कृति र योगदान साहित्य क्षेत्रमा जीवन्त रहने छन् ।

तेस्रो परिच्छेद

अलङ्कारको सैद्धान्तिक स्वरूप

३.१ पूर्वीय साहित्यमा अलङ्कार

पूर्वीय साहित्यमा अलङ्कारको चलन वैदिक कालदेखि रहँदै आएको पाइन्छ । ऋग्वेदमा, अनुप्रास, यमक श्लेष उपमा रूपक आदि अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ । पाणिनीय व्याकरणकार, वार्तिककार र भाष्यकारले पनि अलङ्कारको बारेमा चर्चा गरेको भए पनि यसको सैद्धान्तिक परम्पराको सुरुवात भने भरतमुनिको **नाट्यशास्त्र** बाट भएको पाइन्छ । उनले आफ्नो ग्रन्थ नाट्यशास्त्रमा उपमा, रूपक, यमक र दीपक गरी चार प्रकारका अलङ्कारको चर्चा गरेको भएपनि उनी रसवादी आचार्य भएकाले काव्यमा अलङ्कारलाई भन्दा रसलाई नै बढी महत्त्व दिएका छन् ।[१]

काव्यमा अलङ्कारलाई सर्वोच्च स्थान र महत्व दिने आचार्य भामह (छैटौं शताब्दी) हुन् । उनले आफ्नो ग्रन्थ 'काव्यालङ्कार' मा अलङ्कारको व्यापक चर्चा गरेको हुँदा यिनलाई अलङ्कारवादका संस्थापक आचार्य मानिन्छ । भामहले अलङ्कारलाई काव्यको आत्मा मान्दै काव्यमा यसको मुख्य स्थान रहने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।[२]

भामहपछि दण्डीले यस सिद्धान्तको विकासमा योगदान दिएका छन् । उनी अलङ्कारवादी आचार्य नभए पनि उनले आफ्नो ग्रन्थ **काव्यादर्शमा** अलङ्कारको अर्थ वर्गीकरण र अलङ्कारको सङ्ख्याबारे चर्चा गरेका छन् । यस सिद्धान्तका अन्य प्रबल समर्थकहरूमा उद्भट, रुद्रट र रुय्यक रहेका छन् । उद्भटले आफ्नो ग्रन्थ **काव्यालङ्कार सारसङ्ग्रहमा**, रुद्रटले **काव्यालङ्कार**मा र रुय्यकले **अलङ्कारसर्वस्व** मा अलङ्कारको अर्थविस्तार तर्कपूर्ण व्याख्या र वैज्ञानिक वर्गीकरण गरेका छन् र त्यसलाई काव्यको सर्वस्व

---

[१] गोविन्द भट्टराई, **पूर्वीय काव्य सिद्धान्त,** (काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०६९), पृ. ३७५ ।

[२] मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, पूर्ववत्, पृ. ५६ ।

समेत मानेका छन् ।[३]

रीतिवादी आचार्य वामनले आफ्नो ग्रन्थ काव्यालङ्कार सूत्रवृत्तिमा अलङ्कारको महत्व दर्शाउँदै अलङ्कारको भावपरक व्युत्पत्ति र करणपरक व्युत्पत्ति गरेका छन् । उनले अलङ्कृति : अलङ्कार भन्ने भावपरक व्युत्पत्तिद्वारा अलङ्कारलाई सौन्दर्य भन्ने अर्थ दिएका छन् भने अलङ्क्रियते अनेन इति अलङ्कार : भन्ने करणपरक व्युत्पत्तिद्वारा अलङ्कार सौन्दर्यकारक उपमा, यमक, रूपक आदि हो भन्ने अर्थ दिएका छन् ।

भामह, उद्भट, रूय्यक रुद्रट दण्डीजस्ता अलङ्कारवादी आचार्यहरूले अलङ्कार सिद्धान्तलाई चरमोत्कर्षमा पुऱ्याए पनि ध्वनिवादी आचार्य आनन्दवर्द्धन र अन्य रसध्वनिवादी आचार्यहरूले काव्यको आत्मा रसध्वनिलाई मान्दै अलङ्कारलाई काव्यसौन्दर्य बढाउने बाह्य साधनका रूपमा उल्लेख गरेका छन् ।

रसध्वनिवादी आचार्यहरूले अलङ्कार सिद्धान्तको महत्वलाई सीमित गर्न खोजे पनि पछिल्ला आचार्यहरू रुय्यक भोज, जयदेव, अप्पय दीक्षित आदिले अलङ्कार सिद्धान्तलाई पुनः माथि उठाउने प्रयास गरेका छन् ।[४]

३.२ अलङ्कारको परिभाषा

अलम् पूर्व कृ धातुमा करण या भावका अर्थमा (घञ्) अ प्रत्यय लागेर अलङ्कार शब्दको निर्माण भएको छ । अलम्को अर्थ भूषण या पर्याप्त हुन्छ । जसअनुसार प्रशस्त सीप पुऱ्याएर या सारै राम्रो बनाएर भनिएको कथन भन्ने बुझिन्छ ।[५]

अलङ्कारलाई परिभाषित गर्ने क्रममा दुई किसिमले परिभाषित गरेको पाइन्छ ।

क) अलङ्कृति अलङ्कार : यो भावपरक व्युत्पत्ति हो । अलङ्कारकर्ता हुँदा अलङ्कार नै काव्य वा कव्यको आत्म भन्ने व्यापक अर्थमा अलङ्कारको भावपरक व्युत्पत्तिलाई लिइन्छ ।

[३] ऐजन ।

[४] ऐजन

[५] विष्णुप्रसाद पौडेल, **संस्कृतकाव्यशास्त्र,** (काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन वि. सं. २०६६), पृ. ७० ।

अलङ्कारवादी आचार्यहरू जसले अलङ्कारलाई काव्यको आत्म मान्दछन् तिनीहरू यस भावपरक व्युत्पत्तिलाई बढी महत्व दिन्छन् ।

ख) अलङ्क्रियते अनेन इति या असौ अलङ्कार : यो करणपरक व्युत्पत्ति हो । अलङ्कार करण कारकका रूपमा आउँदा यो सौन्दर्य साधन या साहित्यको शोभावर्द्धक तत्वका रूपमा लिइन्छ । रसध्वनिवादी आचार्यहरू यस करणपरक व्युत्पत्तिबाट हुने सौन्दर्य साधन या शोभावर्द्धक तत्वका अर्थमा लिन्छन् ।

अलङ्कारलाई परिभाषित गर्ने क्रममा विभिन्न अलङ्कारवादी आचार्यहरले आ-आफ्नै तरिकाले परिभाषित गरेका छन् ।

भामह

अलङ्कार सिद्धान्तका प्रथम संस्थापक आचार्य भामहले अलङ्कारलाई परिभाषित गर्ने क्रममा शब्दार्थरूपी वाणिको वक्रता (चमत्कार) पूर्ण प्रयोग नै काव्य या अलङ्कार हो भनेका छन् । काव्यात्मक कथनमा यस्तो वक्रता देखिएन भने त्यो सामान्य बाचचित जस्तो हुन्छ भन्दै अलङ्कारको अभावमा काव्य, काव्य बन्न सक्दैन भनेका छन् । उनका अनुसार अलङ्कारविनाको काव्य नसिङ्गारिएकी नारी झैँ आकर्षण विहिन देखिने कुरा व्यक्त गर्दछन् । उनले भरत निरुपित रस भावहरूलाई रसवत् प्रेयस्, उर्जस्वीजस्ता अलङ्कारका भेदमा समेटेका छन् ।

दण्डी

दण्डीले अलङ्कारलाई काव्य-शोभाकारक धर्मका रूपमा चिनाएका छन् । उनले पनि भामहले जस्तै अलङ्कारलाई समष्टि सौन्दर्य या अङ्गी सौन्दर्यका तात्पर्यमा लिएर यसभित्र रस, भाव, सन्धि, वृत्ति, लक्षण आदि, सौन्दर्य समावेश गरेका छन् ।[६]

वामन : काव्यलाई ग्राह्य तुल्याउने उक्ति अलङ्कार हो ।

---

[६] विष्णुप्रसाद पौडेल, पूर्ववत्, पृ. ७०-७१

रुद्रट : विशेष प्रकारको उक्ति अलङ्कार हो ।

यसरी भामहदेखि रुद्रटसम्मका अलङ्कारवादी आचार्यहरूले काव्यमा अलङ्कारको महत्वलाई प्रष्ट्याउँदै अलङ्कारको परिभाषा दिने काम गरेका छन् ।[७]

अन्य सम्प्रदायका आचार्यहरूको परिभाषा

आनन्दवर्धन : बाह्य आभूषणझैँ अङ्गी (रस) को चारुत्वहेतु वा सौन्दर्यको साधनलाई अलङ्कार भनिन्छ ।

मम्मट : अङ्ग (शब्द र अर्थ) द्वारा रसको उपकार गर्ने हार आदि आभुषण समान रहेका अनुप्रास, उपमा आदिलाई अलङ्कार भनिन्छ ।

विश्वनाथ : हार आदि आभूषणले मानिसको शरीरका कण्ठ आदि अङ्गलाई सौन्दर्यवर्द्धक तुल्याएझैँ काव्यको सौन्दर्य बढाउने अर्थका अस्थिर धर्म मानिने उपमादिलाई अलङ्कार भनिन्छ ।

जगन्नाथ : काव्यको आत्मा रसको सौन्दर्यकारलाई अलङ्कार भनिन्छ ।

उल्लिखित परिभाषाहरूलाई हेर्दा अलङ्कारवादी आचार्यहरूले अलङ्कारलाई अङ्गी वा काव्य सौन्दर्यका रूपमा चिनाएका छन् भने अन्य सम्प्रदायका आचार्यहरूले अलङ्कारलाई अङ्ग वा सौन्दर्यको कारकका रूपमा चिनाएका छन् ।[८]

३.३ अलङ्कारको वर्गीकरण

पूर्वीय साहित्यशास्त्रीय परम्परामा अलङ्कार चिन्तनको विकाससँगै अलङ्कारको सङ्ख्यामा पनि वृद्धि हुँदै गएको पाइन्छ । काव्यको शोभावर्द्धक तत्वका रूपमा परिचित अलङ्कारलाई अध्ययन र प्रयोगको सहजताका लागि विभिन्न वर्ग तथा उपवर्गमा विभाजन

---

[७] मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, पूर्ववत्, पृ. ५८ ।
[८] ऐजन ।

गर्ने प्रयत्न गरिएको छ र अलङ्कारको सङ्ख्यामा निरन्तर वृद्धि गरिएकाले यसबारे निश्चित सङ्ख्या छैन । यसको सङ्ख्या भरतले ४, भामहले ३९, दण्डीले ३५, उद्भटले ४०, वामनले ३३, रुद्रटले ५२ भोजले १०३, मम्मदले ६७ जयदेवले १००, विश्वनाथले ८९ रुय्यकले ८५ अप्पय दीक्षितले १२४, जगन्नाथले १५१ मानेका छन् ।[९]

अलङ्कारको वर्गीकरण विभिन्न अलङ्कारवादी आचार्यहरूले विभिन्न तरिकाले गरे पनि यहाँ उद्भट, रुद्रट र रुटयकको अलङ्कार वर्गीकरण विशेष मानिन्छ ।

३.३.१ उद्भट

अलङ्कार चिन्तनका सम्बन्धमा आचार्य दण्डीपछि उद्भटको स्थान उल्लेखनयि मानिन्छ । अलङ्कारलाई सौन्दर्यको पर्यायका रूपमा लिने उद्भटले अनेक अलङ्कारहरूबीच देखिने केही साझा विशेषताका आधारमा अर्थालङ्कारलाई केही सीमित वर्गमा विभाजन गरेका छन् । यसरी अलङ्कारहरूलाई विभिन्न वर्गमा विभाजन गर्ने प्रथम आचार्य उद्भट नै हुन् । उनले सबै अलङ्कारलाई जम्मा ६ वर्गमा विभाजन गरेका छन् ।[१०] ती यस प्रकार छन् ।

वर्ग	**अलङ्कार**
प्रथम वर्ग	पुनुरुक्तवदाभा, छेक-वृत्ति-लाट-अनुप्रास, दीपक, उपमा, प्रतिवस्तुपमा
द्वितीय वर्ग	आक्षेप, अर्थान्तरन्यास, व्यतिरेक, विभावना, समासोक्ति, अतिशयोक्ति, यथासङ्ख्य, उत्प्रेक्षा, स्वभावोक्ति
तृतीय वर्ग	यथासङ्ख्य, उत्प्रेक्षा, स्वभावोक्ति
चतुर्थ वर्ग	प्रेयस्वत्, रसवत्, उर्जस्वी, पर्यायोक्ति समाहित, उदत्त शिलष्ट
पञ्चम वर्ग	अपन्हुति, विशेषोक्ति, विरोध, तुल्ययोगिता। अप्रस्तुप्रशंसा, व्याजस्तुति, निदिर्शना, सङ्कर, उपमेयोपमा, सहोक्ति, परिवृत्ति
षष्ठ वर्ग	सन्देह, अन्वय, संसृष्टि, भाविक, काव्यलिङ्ग, दृष्टान्ट

उद्भटको यस विभाजनमा शब्दालङ्कार, अर्थालङ्कार र उभयालङ्कार गरी तीनै प्रकारका अलङ्कार परे पनि अलङ्कार विभाजनको आधार स्पष्ट नभएकाले र कतिपय

---

[९] ऐजन ।

[१०] विष्णुप्रसाद पौडेल, **संस्कृतकाव्यशास्त्र,** (काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन, २०६६), पृ. ७४ ।

अलङ्कार दोहोरिएको र कतिपय अलङ्कार समावेश नै नगरेकाले उनको यस अलङ्कार विभाजनलाई पछिल्ला आचार्यहरूले खासै महत्व दिएको पाइँदैन ।

३.३.२ **रुद्रट**

उद्भटको अलङ्कार विभाजनमा प्रशस्त सीमा देखेर रुद्रटले अर्थालङ्कार र शब्दालङ्कारमा केन्द्रित भएर तिनलाई पनि चार वर्गमा विभाजन गरेका छन् ।[११] ती यस प्रकार छन् -

क) वास्तव वर्ग : जुन अलङ्कारले पुष्टार्थ, अविपरित निरूपम, अनतिशय र अश्लेष भएर वस्तुको स्वरूपको कथन या वर्णन गर्छ त्यसलाई वास्तव वर्गको अलङ्कार भनिन्छ ।[१२] यस वर्गभित्र निम्न लिखित अलङ्कारहरू पर्दछन् ।

- सहोक्ति, समुच्चय, जाति, यथासङ्ख्य, भाव, पर्याय, विषम अनुभव, दीपक, परिकर, परिवृत्ति, परिसङ्ख्या, हेतु, कारणमाला, व्यतिरेक, अन्योन्य, उत्तर, सार, सूक्ष्म, लेश, अवसर, मिलित र एकावली ।

ख) औपम्य वर्ग : वस्तुको सम्यक प्रतिपादन गर्न स्पष्ट रूपमा त्यस्तै समान वस्तुको योजना गरिने समान धर्ममूलक अलङ्कारलाई औपम्य वर्गका अलङ्कार भनिन्छ ।[१३] यस वर्गभित्र निम्नलिखित अलङ्कारहरू समावेश गरिएका छन् ।

- उपमा, उत्प्रेक्षा, रूपक, अपन्हुति, संशय, समासोक्ति, मत, उत्तर, अन्योक्ति, प्रतीप, अर्थान्तरन्यास, उभयन्यास, भ्रान्तिमान, आक्षेप, प्रत्यनीक, दृष्टान्ट, पूर्व, सहोक्ति, समुच्चय, साम्य र स्मरण ।

ग) अतिशय वर्ग : प्रसिद्धिमा बाधा भएर अर्थ-नियम र धर्म-नियम विपरित हुने या प्रस्तुत

---

[११] विष्णुप्रसाद पौडेल, पूर्ववत्, पृ. ७५ ।
[१२] ऐजन ।
[१३] ऐजन ।

विषयवस्तुलाई अप्रस्तुत रूपमा भनिने अलङ्कारलाई अतिशय वर्गका अलङ्कार भनिन्छ ।[१४] यस वर्गभित्र निम्नलिखित अलङ्कारहरू पर्दछन् ।

- पूर्व, विशेष, उत्प्रेक्षा, विभावना, तद्गुण, अधिक, विरोध, विषय, असङ्गति, विहित, व्याघात र अहेतु ।

घ) श्लेष वर्ग : एकै वाक्य अनेक अर्थ दिने किसिमले प्रयोग गरिने अलङ्कारलाई श्लेष वर्गका अलङ्कार भनिन्छ ।[१५] यस वर्गभित्र निम्नलिखित अलङ्कारहरू पर्दछन् ।

- अविशेष, विरोध, अधिक, वक्र, व्याज, उक्ति, असम्भव, अवयव, तत्व र विरोधाभास ।

रुद्रटको अलङ्कार विभाजन उद्भटको भन्दाधेरै स्पष्ट र व्यवस्थित देखिए पनि यसका पनि केही सीमाहरू देखिएका छन् । अर्थालङ्कारमा मात्र केन्द्रित भएर वर्गीकरण गरेको भएपनि एउटै अलङ्कार एकभन्दा बढी वर्गमा समावेश गरिएको र मूल तत्वको सम्यक तरिकाले निरूपण गर्न नसकेको देखिन्छ ।

३.३.३ रुय्यक

अलङ्कारको सबैभन्दा व्यपक र स्पष्ट वर्गीकरण गर्ने आचार्य रुय्यक हुन् । उनले आफ्नो ग्रन्थ 'अलङ्कारसर्वस्व' मा अलङ्कारको वर्गीकरण मूल तत्वका आधारमा गरेको हुनाले अन्य आचार्यहरूको तुलनामा बढी सर्वमान्य देखिन्छ । उनले अलङ्कारको विभाजन मुख्य ५ वर्गमा गरी तिनको पनि उपविभाजन अनेक उपवर्गमा गरेका छन् ।[१६] ती यस प्रकार छन् ।

१. सादृश्य गर्भ

मूल आधार साधर्म्य भएका अलङ्कारहरूलाई सादृश्यगर्भ अलङ्कार भनिन्छ । यस्ता

[१४] ऐजन ।
[१५] ऐजन ।
[१६] मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, पूर्ववत्, पृ. ६०

अलङ्कारमा साधर्म्यको वर्णन भेदाभेदतुल्यप्रधान, अभेदप्रधान र गम्यमान औपम्य गरी तीन प्रकारबाट गरिन्छ । यस्तो साधर्म्य कतै वाच्यका रूपमा रहन्छ भने कतै प्रतीयमान रूपमा रहन्छ ।[१७] रुटयकले यस्ता अलङ्कारको सङ्ख्या निम्नलिखित २८ वटा निर्धारण गरेका छन् ।

क) **भेदाभेदतुल्यप्रधान अलङ्कार** : उपमेय र उपमानको साधर्म्यमा भेद नभई तुल्य हुने अलङ्कारलाई भेदाभेदतुल्यप्रधान अलङ्कार भनिन्छ । यसमा उपमा, उपमेयोपमा, अन्वय र स्मरण अलङ्कार पर्दछन् ।

ख) **अभेदप्रधान अलङ्कार** : उपमेय र उपमानको साधर्म्यमा अभेद हुने अलङ्कारलाई अभेदप्रधान अलङ्कार भनिन्छ । यसका निम्नलिखित दुई भेद र ८ उपभेदहरू पर्दछन् ।

अ) **आरोपमूल** : रूपक, परिणाम, सन्देह, भ्रान्तिमान, उल्लेख र अपन्हुति गरी ६ वटा अलङ्कारहरू पर्दछन् ।

आ) **अध्यवसायमूलक** : उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्ति गरी २ वटा अलङ्कारहरू पर्दछन् ।

ग) **गम्यमान औपम्य अलङ्कार** : उपमेय र उपमान (औपम्य) वाच्य नभई प्रतियमान वा व्यङ्ग्य हुने अलङ्कारलाई गम्यमान औपम्य अलङ्कार भनिन्छ । यस अन्तर्गत निम्नलिखित १६ वटा अलङ्कारहरू पर्दछन् ।

अ) **पदार्थगत** : दीपक र तुल्ययोगिता

आ) **वाक्यर्थगत** : दृष्टान्ट, प्रतिवस्तुपमा र निदर्शना

इ) **भेदगत** : व्यतिरेक, सहोक्ति विनोक्ति

ई) **विशेषण वैचित्र्यगत** : समासोक्ति र परिकर

उ) **विशेषण-विशेष्य वैचित्र्यगत** : श्लेष, अप्रस्तुतप्रशंसा, अर्थान्तरन्यास, पर्यायोक्ति, व्याजस्तुति र आक्षेप ।

---

[१७] ऐजन ।

२. **विरोधगर्भ**

मूल आधार विरोध हुने अलङ्कारलाई विरोधगर्भ अलङ्कार भनिन्छ । यस अन्तर्गत निम्नलिखित अलङ्कारहरू पर्दछन् ।[१८]

क) कार्यकरण पूर्वापर : विरोध, विभावना, विशेषोक्ति, सम, विचित्र, अधिक,अन्योन्य, विशेष, व्याघात र अतिशयोक्ति ।

ख) समविरोधी : विषम ।

ग) अन्य : असङ्गति ।

३. **शृङ्खलाबन्ध**

एउटा पद वा वाक्यको अर्को पद वा वाक्यसँग शृङ्खलावत् सम्बन्ध हुने अलङ्कारलाई शृङ्खलाबन्ध अलङ्कार भनिन्छ ।[१९] यस अन्तर्गत निम्नलिखित अलङ्कार पर्दछन् ।

- कारणमाला, एकावली, मालादीपक, सार ।

४. **न्यायमूल**

तर्क आदि विभिन्न न्यायमा आधारित हुने अलङ्कारलाई न्यायमूलक अलङ्कार भनिन्छ ।[२०] यस अन्तर्गत निम्नलिखित अलङ्कारहरू पर्दछन् ।

क) तर्कन्यायमूल : काव्यलिङ्ग र अनुमान ।

ख) काव्य वा वाक्यन्यायमूल : यथासङ्ख्य, पर्याय, परिवृत्ति, अर्थापत्ति, विकल्प, परिसङ्ख्या, समुच्चय र समाधि ।

---

[१८] ऐजन ।

[१९] ऐजन ।

[२०] ऐजन ।

ग) लोकन्यायमूल : प्रत्यनीक, प्रतीप, मीलित, सामान्य, तद्‌गुण, अतद्‌गुण र उत्तर ।

५. गुढार्थप्रतीतिमूल

गुढ अर्थको प्रतीति वा बोध हुने अलङ्कारलाई गुढार्थप्रतीति मूल अलङ्कार भनिन्छ ।[२१] यस अन्तर्गत निम्नालिखित अलङ्कारहरू पर्दछन् ।

- सूक्ष्म, व्याजोक्ति, वक्रोक्ति

रुय्यकले आफ्नो ग्रन्थ 'अलङ्कारसर्वस्व' मा अलङ्कारका तिन भेद शब्दालङ्कार र उभयालङ्कारको चर्चा गरे पनि भाविक, उदात्त, सङ्कर, संसृष्टि, रसवत, प्रेयस, उर्जस्वी, स्वभावोक्ति, समाहित, भावोदय, भावसन्धि, भावसवलता जस्ता अलङ्कारलाई आफ्नो वर्गीकरणमा समावेश गरेका छैनन् । यसबाट उनको यो वर्गीकरणमा पनि केही कमीकमजोरी देखिए तापनि, उनले मूलतत्वमै केन्द्रित रहेर अलङ्कारको विभाजन गरेको हुँदा अघिल्ला आचार्यहरूको वर्गीकरणभन्दा बढी सूक्ष्म र व्यवस्थित देखिन्छ । त्यसैले रुय्यकको अलङ्कार विभाजन पछिल्ला आचार्यहरूका लागि अनुकरणीय बनेको छ ।

३.४ अलङ्कारको प्रमुख वर्गीकरण

अलङ्कारको वर्गीकरण वा विभाजन उपर्युक्त विभिन्न वर्गमा गरिएको पाइए तापनि ती त्यति मान्य र प्रचलित छैनन् । यसका शब्दालङ्कार, अर्थालङ्कार र उभयालङ्कार गरी मुख्य तीन भेद छन् । अझ भनौँ **दोभान** महाकाव्यमा प्रयोग गरिएका अलङ्कारको चर्चा गर्नु यस शोध लेखको खास उद्देश्य हो । दोभान महाकाव्यमा शब्दालङ्कार, अर्थालङ्कार तथा उभयालङ्कार समेतको प्रयोग भएको पाइने हुँदा ती तीनैथरी अलङ्कारको चर्चा निम्नलिखित रूपमा गरिन्छ ।

---

[२१] ऐजन ।

३.४.१ शब्दालङ्कार

शब्दका माध्यमबाट काव्यमा चमत्कार हुनुलाई शब्दालङ्कार भनिन्छ । यो शब्दको प्रयोगमा आधारित हुन्छ र यसले शब्द एवम् ध्वनिको चमत्कारपूर्ण प्रयोगबाट काव्य सौन्दर्य पैदा गर्दछ । यसमा शब्दको प्रधानता हुने हुँदा पर्यायवाची शब्द राख्दा यो अलङ्कार नासिन्छ । तसर्थ शब्दालङ्कारलाई त्यही अर्थ बुझाउने अन्य शब्दद्वारा बदल्न मिल्दैन र यसमा शब्द वा ध्वनिको वैचित्र्य हुन्छ ।[२२] शब्दालङ्कारका अनुप्रास, यमक, श्लेष र वक्रोक्ति आदि भेद हुन्छन् ।[२३]

३.४.१.१ अनुप्रास

अनुप्रासको अर्थ कुनै वर्णविशेषलाई बारम्बार दोहाऱ्याउनु हो । उही क्रममा व्यञ्जन वर्णको पुनरावृत्ति हुनुलाई अनुप्रास भनिन्छ । यसमा व्यञ्जनसँग उही स्वर दोहरिन आवश्यक छैन ।[२४] यसका निम्नलिखित भेद छन् :

क) छेकानुप्रास : छेकको अर्थ प्रिय हो । त्यसैले यो अलङ्कारलाई लेखक वा कविको प्रिय अलङ्कार भनिन्छ । उही क्रममा अनेक वर्णहरूको एकपटक मात्र आवृत्ति हुनुलाई छेकानुप्रास भनिन्छ ।[२५]

ख) वृत्यनुप्रास : एक वा अनेक व्यञ्जन वर्णको क्रमबद्ध वा क्रमहीन रूपमा अनेकपल्ट आवृत्ति हुनुलाई वृत्यानुप्रास अलङ्कार भनिन्छ ।[२६]

ग) लाटानुप्रास : भिन्न भिन्न तात्पर्यमा उही शब्द र वाक्यको पुनरावृत्ति हुनुलाई लटानुप्रास भनिन्छ ।[२७]

घ) अन्त्यानुप्रास : प्रत्येक हरफको अन्त्यमा गरिने समान वर्णको आवृत्ति हुनुलाई

---

[२२] ऐजन ।

[२३] मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, पूर्ववत्, पृ. ६२ ।

[२४] ऐजन ।

[२५] पारमणि भण्डारी र माधवप्रसाद पौडेल, पूर्ववत्, पृ. ७१ ।

[२६] ऐजन ।

[२७] ऐजन ।

अन्त्यानुप्रास अलङ्कार भनिन्छ ।[२८]

३.४.१.२ यमक

सामान्यतया यमकको झर्रो नेपाली अर्थमा जुम्ल्याहा वा जोडी हुन्छ । एउटै आकार-प्रकार, स्वर, व्यञ्जन मिल्दा पदहरू दोहरिएमा यमक अलङ्कार हुन्छ । छेकानुप्रासमा स्वर मात्र मिलेको हुन्छ र दुई अक्षरले बनेको हुन्छ भने यमकमा व्यञ्जन पनि मिलेको हुन्छ र तीन अक्षरले बनेको हुन्छ ।[२९]

३.४.१.३ श्लेष

एकै शब्दको अनेक अर्थ हुँदा र एकै शब्दका अक्षरको खण्ड-खण्ड गरेर अनेक अर्थ हुँदा श्लेष नामक अलङ्कार हुन्छ । त्यसैले पहिला प्रकारलाई अभङ्ग श्लेष र पछिल्ला प्रकारलाई भङ्ग श्लेष भनिन्छ ।[३०]

३.४.१.४ वक्रोक्ति

एउटा अर्थमा प्रयोग गरिएको वाक्यको अर्को अर्थ लगाइमा वक्रोक्ति नामक अलङ्कार हुन्छ ।[३१]

३.४.२ अर्थालङ्कार

अर्थमा चमत्कार हुने अलङ्कारलाई अर्थालङ्कार भनिन्छ । यो शब्दको अर्थमा आधारित हुन्छ । यसले शब्दको अर्थगत चमत्कारबाट काव्य सौन्दर्य उत्पन्न गर्छ । पर्यायवाची शब्द राख्दा पनि यो अलङ्कार नासिँदैन । त्यसैले अर्थालङ्कारलाई त्यही अर्थ

---

[२८] ऐजन ।

[२९] भरतराज पन्त, **नेपाली अलङ्कार परिचय,** (काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, २०५३), पृ. १२ ।

[३०] कुलचन्द्र गौतम, **राघवालङ्कार,**)काठमाडौं : नेपाल एकेडेमी), २०१५, पृ. १३ ।

[३१]मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, पूर्ववत्, पृ. ६५

बुझाउने अन्य शब्दद्वारा बदल्न मिल्दैन ।[३२] अर्थालङ्कारका पनि निम्नलिखित भेद छन् ।

३.४.२.१ उपमा

'मा' आधार पदमा 'उप' उपसर्ग लागेर बनेको उपमा शब्दको शाब्दिक अर्थ कुनै दुई पदार्थका बीच निकट सम्बन्धका आधारमा समानता ढाँच्नु हो । यसरी उपमेय र उपमानका बीचको सादृश्य सम्बन्धका आधारमा काव्यमा विशिष्ट शोभा झल्कनु नै उपमा अलङ्कार हो ।[३३] उपमा अलङ्कारमा निम्नलिखित चारकुरा हुन आवश्यक हुन्छ ।

उपमेय : जुन व्यक्ति वा वस्तुको तुल्यता देखाइन्छ ।
उपमान : जुन व्यक्ति वा वस्तुसँग तुल्यता देखाइएको छ
धर्म : उपमेय र उपमानमा पाइने समानता वा तुल्यता
वाचक : तुल्यता बुझाउने झैँ, जस्तै सरी, तुल्य, सादृश्य आदि ।[३४]

यसका पनि पूणोपमा, लुप्तोपमा, मालोपमा आदि मुख्य भेदहरू छन् ।[३५]

क) पुर्णोपमा : उपमा अलङ्कारका सबै उपकरणहरू प्रयोग गरिएको अर्थात उपमेय, उपमान, साधारण धर्म र वाचक शब्दहरू स्पष्ट रूपमा झल्किनुलाई पूर्णोपमा अलङ्कार भनिन्छ ।[३६]

ख) लुप्तोपमा : उपमान र वाचक शब्दबाहेक अन्य कुनै उपकरण लोप भएमा वा नरहेमा लुप्तोपमा अलङ्कार हुन्छ ।[३७]

ग) मालोपमा : एउटै उपमेयका साथ धेरै उपमानहरू माला जस्तै उनिएर आएमा मालोपमा

---

[३२] ऐजन पृ. ६६ ।

[३३] गिरीराज भण्डारी, **राजेश्वरी खण्डकाव्यमा अलङ्कार विधान,** (अप्रकाशित एम.ए शोधपत्र, केन्द्रीय नेपाली विभाग त्रि. वि., कीर्तिपुर, २०६८), पृ. ३४ ।

[३४] मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, पूर्ववत्, पृ. ६६ ।

[३५] गिरीराज भण्डारी, पूर्ववत्, पृ. ३५ ।

[३६] ऐजन ।

[३७] पारसमणि भण्डारी र माधवप्रसाद पौडेल, पूर्ववत्, पृ. ७७ ।

अलङ्कार हुन्छ ।[३८]

३.४.२.२ रूपक

उपमेयमा उपमानको अभेद आरोप गरी फलानु नै फलानु हो भन्नुलाई रूपक अलङ्कार भनिन्छ । यमा उपमेय र उपमानको अभेद देखाइने हुनाले उपमा अलङ्कार जस्तो वाचक शब्दको प्रयोग गरिँदैन ।[३९]

३.४.२.३ उत्प्रेक्षा

प्रस्तुत (उपमेय) मा अप्रस्तुत (उपमान) को काल्पनिक शङ्का गरिएमा उत्प्रेक्षा अलङ्कार हुन्छ । यस अलङ्कारमा मानौँ, कि जस्ता सम्भावना दर्शाउने वाचक शब्दको प्रयोग गरिएको हुन्छ ।[४०]

३.४.२.४ दृष्टान्त

दुई वा दुईभन्दा बढी वाक्यार्थमा एउटै धर्म नभए पनि ती बिम्ब (छाया) र प्रतिबिम्ब (प्रतिछाया) जस्ता भई वाक्यार्थको समानता बुझाउने अलङ्कारलाई दृष्टान्त अलङ्कार भनिन्छ ।[४१]

३.४.२.५ अपह्नुति

शाब्दिक अर्थमा लुकाउनु वा छिपाउनुलाई अपह्नुति भनिन्छ । प्रकृत (उपमेय) लाई लुकाइ छिपाइ गरेर अप्रकृत (उपमान) को स्थापना गर्नुलाई अपह्नुति अलङ्कार भनिन्छ ।[४२]

---

[३८] ऐजन ।

[३९] मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, पूर्ववत्, पृ. ६७ ।

[४०] नारायणप्रसाद सापकोटा, **द्वन्दोऽलङ्कार माला**, (प्रकाशक लेखक स्वयम्, २०५२), पृ. १४० ।

[४१] मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, पूर्ववत्, पृ. ६८ ।

[४२] डिल्लीराम ढकाल, पूर्ववत्, पृ. ३६-३७ ।

३.४.२.६ अतिशयोक्ति

अतिशयोक्तिको अर्थ लोकप्रचलित मान्यतालाई नाघेर बढाई-चढाई वर्णन गर्नु हो । वर्ण्यवस्तु (उपमेय) लाई निले जस्तै गरेर आँफैमा समाहित गरी अवर्ण्य (उपमान) को वर्ण्य वस्तुका साथ अभेद वर्णन गरिएमा अतिशयोक्ति अलङ्कार हुन्छ । अर्थात् प्रस्तुतको उल्लेख नगरी अप्रस्तुतको बढाइ-चढाइ वर्णन गर्नुलाई अतिशयोक्ति अलङ्कार भनिन्छ ।[४३]

३.४.२.७ समासोक्ति

समासोक्तिको शाब्दिक अर्थ सङ्क्षिप्त उक्ति वा सङ्क्षिप्त भनाइ हो । प्रस्तुत वृतान्तको वर्णनबाट अप्रस्तुत वृतान्तको जानकारी भएमा समासोक्ति अलङ्कार हुन्छ । अर्थात् कार्य, लिङ्ग र विशेषणको प्रयोगद्वारा प्रस्तुतमा अप्रस्तुत व्यवहारको आरोप गरियो भने समासोक्ति अलङ्कार हुन्छ ।[४४]

३.४.२.८ स्वाभावोक्ति

नाना प्रकारले सांसारिक वस्तु (चित्र) को यथास्थिति (जस्ताकोतस्तो) स्वरूप झल्काउनुलाई स्वभावोक्ति अलङ्कार भनिन्छ ।[४५]अर्थात् कुनै पनि कुराको बढाईचढाई वर्णन नगरेर यथार्थ वर्णन गर्नुलाई स्वभावोक्ति अलङ्कार भनिन्छ ।

३.४.२.९ लोकोक्ति

लोकप्रचलित उखान टुक्काको प्रयोगद्वारा विशेष कुराको व्यक्त गरियो भने लोकोक्ति अलङ्कार हुनछ ।[४६]

---

[४३] गिरीराज भण्डारी, पूर्ववत् पृ. ३७ ।

[४४] ऐजन ।

[४५] कुलचन्द्र गौतम, **अलङ्कार चन्द्रोदय,** (काठमाडौं : लेखक स्वयम्, वि. सं. १९७८), पृ. ४५ ।

[४६] पारसमणि भण्डारी र माधवप्रसाद पौडेल, पूर्ववत्, पृ. ८१ ।

३.४.२.१० **सहोक्ति**

सहदयलाई आनन्द दिने खालको सहभाव व्यक्त भएमा सहोक्ति अलङ्कार अुन्छ ।[४७]

३.४.२.११ **विशेषोक्ति**

विशेषोक्ति शाब्दिक अर्थ विशेष प्रकारको उक्ति भन्ने हुन्छ । प्रशस्त मात्रामा कारण हुँदाहुँदै पनि कार्योत्पत्ति नहुनुलाई विशेषोक्ति अलङ्कार भनिन्छ ।[४८]

३.४.२.१२ **विभावना**

विनाकारण कार्योत्पत्ति हुनुलाई विभावना अलङ्कार भनिन्छ । विशेषोक्ति अलङ्कारका विपरित विभावना अलङ्कार हुन्छ । विशेषोक्ति अलङ्कारमा कारण भएर पनि कार्योत्पत्ति हुँदैन भने विभावना अलङ्कार कारणविना नै कार्योत्पत्ति हुन्छ ।[४९]

३.४.२.१३ **विचित्र**

विरुद्ध कार्यबाट पनि चिताउने कुरा पुऱ्याउने बयान भएमा विचित्र अलङ्कार हुन्छ ।[५०]

३.४.२.१४ **अप्रस्तुतप्रशंसा**

अप्रस्तुतप्रशंसा भनेको प्रस्तुत नगरिएको कुरा वर्णन गर्नु हो । अप्रस्तुत कुरा गर्दा प्रस्तुत कुरा बुझिएमा अप्रस्तुतप्रशंसा अलङ्कार हुन्छ ।[५१]

---

[४७] गिरीराज भण्डारी, पूर्ववत्, पृ. ३९ ।
[४८] ऐजन ।
[४९] भरतराज पन्त, पूर्ववत्, पृ - २२ ।
[५०] ऐजन ।
[५१] गिरिराज भन्डारी, पूर्ववत्, पृ. ३९ ।

३.४.२.१५ कारणमाला

पछिल्लो कार्य पनि त्यसपछिको लागि कारण बनेको बयान भएमा कारणमाला अलङ्कार हुन्छ ।[५२]

३.४.२.१६ तुल्ययोगिता

प्रस्तुत वा अप्रस्तुतहरूका बीच एउटै धर्मद्वारा सम्बन्ध देखाइने अलङ्कारलाई तुल्ययोगिता अलङ्कार भनिन्छ ।[५३]

३.४.२.१७ परिकर

जहाँ अभिप्राय सहितको विशेषणको प्रयोग गरिएको हुन्छ त्यहाँ परिकर अलङ्कार प्रयोग भएको हुन्छ ।[५४]

३.४.३ उभयालङ्कार

दुई वा दुईभन्दा बढी अलङ्कारहरूको योगबाट बन्ने अलङ्कारलाई उभयालङ्कार भनिन्छ । उभयालङ्कारको निर्माण शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारको योगबाट हुनुका साथै शब्दालङ्कार तथा शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारको योगबाट पनि हुने गर्दछ । उभयालङ्कार मुख्यतया दुई किसिमको हुन्छ । ती हुन् संसृष्टि र सङ्कर ।[५५]

३.४.३.१ संसृष्टि

संसृष्टिको शाब्दिक अर्थ एकै ठाउँमा राख्नु वा मिश्रण गर्नु भन्ने हुन्छ । जहाँ अनेक अलङ्कारहरू एक अर्कासँग मिलेर आउँदा पनि तिल र चामल झैँ स्पष्ट रूपमा छुट्याउन

---

[५२] भरतराज पन्त, पूर्ववत्, पृ. ६० ।

[५३] मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, पूर्ववत्, पृ. ६९ ।

[५४] भरतराज पन्त, पूर्ववत्, पृ. ३२ ।

[५५] ऐजन ।

सकिन्छ त्यस्ता अलङ्कारलाई संसृष्टि अलङ्कार भनिन्छ ।[५६]

३.४.३.२ सङ्कर

दुध र पानी झैँ अथवा नीर-क्षीर झैँ दुई वा दुईभन्दा बढी अलङ्कारहरू एक आपसमा दुध र पानी झैँ मिसिएर छुट्याउन नसकिने अवस्थामा हुन्छन् । त्यस्ता अलङ्कारलाई सङ्कर अलङ्कार भनिन्छ ।[५७]

३.५ निष्कर्ष

पूर्वीय साहित्यमा एउटा महत्वपूर्ण सौन्दर्य तत्वका रूपमा स्थापित अलङ्कार सिद्धान्त र यसका भेद तथा उपभेदको चर्चा गर्दा अलङ्कारको सङ्ख्या झण्डै २०० भन्दा बढी भएको पाइए तापनि यहाँ भने 'दोभान' महाकाव्यका लागि आवश्यक अलङ्कारहरूको मात्र चर्चा गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । गहनाविना नारीको सौन्दर्य नभए झैँ अलङ्कारविना काव्य सौन्दर्य नहुने भएकाले काव्यमा यसको महत्व सर्वोपरी देखिन्छ ।

---

[५६] ऐजन ।

[५७] पारसमणि भण्डारी र माधवप्रसाद पौडेल, पूर्ववत्, पृ. ८६ ।

चौथो परिच्छेद

दोभान महाकाव्यमा प्रयुक्त अलङ्कारको अध्ययन

काव्यकार भरतराज पन्तद्वारा लिखित दोभान महाकाव्य परिष्कारवादी धाराको एक उत्कृष्ट महाकाव्य हो । महाकाव्यकार पन्तले प्रस्तुत महाकाव्यमा आफ्नै आत्मकथालाई महाकाव्यीय आख्यानका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् भने आत्मकथासँगै उनले जीवनमा देखे भोगेका अन्तर्बाह्य जीवनजगत्को सूक्ष्म चित्रण पनि गरेका छन् । २१ सगर्ममा संरचित प्रस्तुत दोभान महाकाव्यका प्रत्येक सर्गमा खास एक छन्दको प्रयोग गरिएको छ भने सर्गान्तमा छन्द बदल्ने नियम अनुसार मालिनी छन्दको प्रयोग गरिएको छ । विविध छन्दको प्रयोगका साथै यस महाकाव्यमा शब्दालङ्कार अर्थालङ्कार तथा उभयालङ्कारको पनि प्रयोग भएकोले यस परिच्छेदमा उक्त महाकाव्यमा प्रयुक्त अलङ्कारको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

४.१ शब्दालङ्कार

शब्दका माध्यमबाट काव्यमा चमत्कार हुनुलाई शब्दालङ्कार भनिन्छ । शब्दालङ्कारका पनि अनुप्रास, यमक श्लेष र वक्रोक्ति आदि भेद हुन्छन् । ती निम्न लिखित छन् ।

४.१.१ अनुप्रास

अनुप्रास अलङ्कारका विभिन्न प्रकारका भेद भए तापनि दोभान महाकाव्यमा प्रयोग गरिएका अनुप्रास अलङ्कारहरू यस प्रकार छन् ।

(क) छेकानुप्रास

दोभान महाकाव्यमा प्रयोग भएका छेकानुप्रास अलङ्कारहरू यस प्रकार छन ।

अनुभवै न हो काव्य-साधना
कलमे, कागते मात्र हो धन

कति परिश्रमी, जाँगरी कति
सहन सक्थे दुःख दुर्गति (१/१९)

यहाँ क्, त्, स्, द् जस्ता व्यञ्जनहरूको एक पटक मात्र पुनरावृत्ति (दोहोरिएको) भएकोले छेकानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

त्यस्तै छेकानुप्रासको अर्को एउटा उदाहरण

उड्दा उड्दै कल्पनाकाशमाथि
फुक्ता फुक्तै खासको यो खलाँती
के हेरौँ यो दुर्दशा ! राम राम !!
भन्दै चिम्ले भानुले नेत्र घाम (३/४९)

यहाँ ड्,द्, फ्, क् त्, द्, र्, म्, ल् जस्ता व्यञ्जनवर्णको एकपटक मात्र पुनरावृत्ति भएकोले छेकानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

यसैगरी १/४३ घ्, न्, त्, म्, जस्ता व्यञ्जनवर्णहरू ३/१ झ्, म्, ज्, ड्, द्, त्र् जस्ता व्यञ्जनवर्णहरू ४/३ न, ब्, म, य जस्ता व्यञ्जनवर्णहरू ८/१ क्, त्, न्, प्, स जस्ता व्यञ्जनवर्णहरूका एक पटक मात्र पुनरावृत्ति भएकोले छेकानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

(ख) वृत्यनुप्रास

दोभान महाकाव्यमा प्रयोग गरिएका वृत्यनुप्रास अलङ्कारहरू यस प्रकार छन् ।

न जननी थिइन् बुझ्न वेदना
न जनकै रहे मिल्न सान्त्वना
कठिन कष्टको भार जीवन
जल विना बन्यो मीन जीवन (१/१२)

यहाँ न्, क्, ब् जसता वर्णको पटक पटक आवृत्ति भएको हुँदा वृत्यानुप्रास

अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

त्यस्तै वृत्यनुप्रास अलङ्कारको अर्को एउटा उहाहरण

जनयुग जनतामा जङ्नमा जागरुक
नृपती सहित सारालाई ठग्ने मुलुक
त-म भर रहने हुन्, धन्य हे वीरचर्या
कवि नयन जलैले गर्न लागे सर्पया (४/६०)

यहाँ ज्, न् र् जस्ता व्यञ्जन वर्णको पटक पटक आवृत्ति भएकोले वृत्यनुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

यसैगरी सर्ग १/२ मा क्, ख्, ल् जस्ता व्यञ्जनवर्णहरू २/१६ मा र्, ह जस्ता व्यञ्जनवर्णहरू ४/६१ म क्, न्, ब जस्ता व्यञ्जनवर्णहरू ८/७१ म च्, ल् जस्ता व्यञ्जनवर्णहरू ९/५५ मा क्, र्, व्, ह् जस्ता व्यञ्जनवर्णहरू पटक पटक आवृत्ति भएकोले वृत्यनुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

(ग) लाटानुप्रास

दोभान महाकाव्यमा प्रयोग भएका लाटानुप्रास अलङ्कारहरू यस प्रकार छन् ।

सँग छँदा सँगिनी वन, भो घर
पर भयौ सँगिनी वन यो घर
सँग छँदा धमिलो म न यो भयो
पर भयौ धमिलो मन यो भयो (९/३२)

वन, भो घर : वन नै घर भएको
वन यो घर : घर नै वन भएको

म न यो भयो : कुनै पनि नभएको
मन यो भयो : मन धमिलो भएको

त्यस्तै लाटानुप्रास अलङ्कार कै अर्को एउटा उदाहरण

गरिन्छ यदि विश्वास ढुङ्गो, बन्दछ देवता
गरिन्न यदि विश्वास ढुङ्गो बन्दछ, देवता (१६/१५५)

ढुङ्गो, बन्दछ देवता : ढुङ्गो देवता बन्ने
ढुङ्गो बन्दछ, देवता : देवता बन्न नसक्ने

(घ) **अन्त्यानुप्रास**

दोभान महाकाव्यमा प्रयोग भएका अन्त्यनुप्रास अलङ्कारकारहरू यसप्रकार छन् :-

दरर दर्किदा बग्छ जीवन
हरर हुरिँदा उड्छ जीवन
फरर कोपिला फुल्छ जीवन
ढरर ढम्म भै बज्छ जीवन (१/५४)

यहाँ प्रत्येक हरफका अन्त्यमा समान वर्णको पुनरावृत्ति भएकोले अन्त्यानुप्रास अलङ्कारो प्रयोग भएको छ ।

यसैगरी अन्त्यानुप्रास अलङ्कार कै अर्को एउटा उदाहरण -

कपालमा छैन सिंदुर रातो
शरीरमा रक्त रहेन रातो
विवाहको त्यो सरजाम रातो
बताइदेऊ कसरी छ रातो (६/१४)

यहाँ प्रत्येक हरफको अन्त्यमा समान वर्णको पुनरावृत्ति भएकोले अन्त्यानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

दोभान महाकाव्य कै सर्ग र श्लोक १/२८ को प्रत्येक हरफको अन्त्यमा न् वर्णको पुनरावृत्ति भएको, १/६६ को प्रत्येक हरफको अन्त्यमा म् वर्णको पुनरावृत्ति भएको, ३/२१

को प्रत्येक हरफको अन्त्यमा न्, ह्, छ् वर्णको पुनरावृत्ति भएको, ३/४७ को प्रत्येक हरफको अन्त्यमा क् वर्णको पुनरावृत्ति भएको, ४/२९ को प्रत्येक हरफको अन्त्यमा ल् वर्णको पुनरावृत्ति भएको, ४/३१ को प्रत्येक हरफको अन्त्यमा य् र स् वर्णको पुनरावृत्ति भएको, ४/३६ को प्रत्येक हरफको अन्त्यमा त् वर्णको पुनरावृत्ति भएको, ६/११ को प्रत्येक हरफको अन्त्यमा र् र त् वर्णको पुनरावृत्ति भएकोले अन्त्यनुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

४.१.२ **यमक**

दोभान महाकाव्यमा प्रयोग गरिएका यमक अलङ्कारहरू यस प्रकार छन् :

सयथरी व्यवहार समाजका
दिन र रात, बिहान र साँझका
स्मरणमा रण मात्र गरे व्यथा
विरसिला रसिला अधिका कथा (९/७)

स्मरण : सम्झना
रण : पीडा (पीर)

(वि) रसिला : र नभएका
रसिला : रस भएका

यसैगरी यमक अलङ्कारको अर्को एउटा उदाहरण

दिन बिहा विहार निमित्तमा
तरखरैतिर बित्दछ चित्तमा
मिलन आश सितार बजाउँछ
विरहको रह कोही सुकाउँछ (९/३७)

विरह : वेदना
रह : पोखरी वा तलाउ

दोभान महाकाव्यकै श्लोक ९/६,८,१२,१३,३५,३६, १०/६४, ८/६९,७८, ७/४९ मा पनि यमक अलङ्कार प्रयोग भएको पाइन्छ ।

४.१.३ श्लेष

यहाँ दोभान महाकाव्यमा प्रयोग भएका श्लेष अलङ्कार देखाउने कार्य भएको छ ।

छैन साथ गृहिनी घर रित्तो
छैन बन्धुजन केवल भित्तो
एकलो शिशु छ के गरुँ बात
दैवको कति सहुँ अब - ला- त (२/६)

प्रस्तुत श्लोकमा कविले अनेकौं पीडाको सामना गर्दै घर गृहस्थीदेखि लिएर बच्चाबच्ची एक्लै हुर्काउन पर्ने बाध्यात्मक परिस्थितिलाई व्यक्त गर्न अब - ला - त भगवानको अब लात पनि सहनु पर्ने र अबत केही गर्न पनि नसकिने अब दैवले जे गर्छस् गर भन्ने दोहोरो अर्थ व्यक्त भएको हुँदा श्लेष अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

यसैगरी श्लेष अलङ्कारकै अर्को एउटा उदाहरण

गर निरन्तर त्याग औ तप
मनन काव्यको, शब्दको जप
कुन कुरा थियो बन्न-मा-नव
सकल बन्छ यो विश्व-मा-नव (१/३२)

यहाँ बन्न-मा-नव शब्दले मानव बन्ने र नयाँ बन्ने तथा विश्व-मा-नव शब्दले विश्वकै मानव र विश्वमा नयाँ भन्ने भिन्ना भिन्नै अर्थ जनाएको छ ।

यसैगरी २/१२, ४/५८, ५/३०, ७/१७, १२/४९, १६/८, २९ श्लोकका सर्गमा पनि श्लेष अलङ्कार प्रयोग भएको छ ।

४.२ अर्थालङ्कार

अर्थका तहमा आश्रित अलङ्कारलाई अर्थालङ्कार भनिन्छ । अर्थालङ्कार विभिन्न प्रकार भएपनि यहाँ दोभान महाकाव्यमा प्रयुक्त अर्थालङ्कारको चर्चा गर्ने कार्य भएको छ ।

४.२.१ उपमा

उपमा अलङ्कारका विभिन्न भेद भएपनि यहाँ भने दोभान महाकाव्यमा प्रयुक्त मुख्य भेदको चर्चा गरिएको छ । ती यस प्रकार छन् :

(क) पूर्णोपमा : दोभान महाकाव्यमा प्रयोग भएका पूर्णोपमा अलङ्कार यस प्रकार छन् ।

चाँदी जस्तै भानुको मन्द कान्ति
मर्मस्पर्शी काव्यमा झैं छ शान्ति
हीरा जस्तै झल्किएको छ हिमाल
चुच्चे टोपी चट्ट कस्तो कमाल (३/७)

उपमेय : भानुको कान्ति, हिमाल
उपमान : चाँदी, हीरा
समान धर्म : मन्द, झल्किएको
वाचक शब्द : जस्तै, जस्तै

यहाँ उमपेय, उपमान, समान धर्म र वाचक शब्द सबै उपकरणको प्रयोग भएकोले पूर्णोपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

त्यस्तै पूर्णोपमा अलङ्कारको अर्को एउटा उदाहरण

नरम फूल झैं झुल्न यो दिन
प्रणय-वासना भर्ने तुल्बुल
भरसकै तिनी यत्न गर्दथे
सकसमा स्वयं किन्तु पर्दथे

उपमेय : दिल

उपमान : फूल

समान धर्म : नरम

वाचक शब्द : झैँ

यहाँ उमपेय, उपमान, समान धर्म र वाचक शब्द सबै उपकरणको प्रयोग भएकोले पूर्णोपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

(ख) मालोपमा : दोभान महाकाव्यमा प्रयोग भएका मालोपमा अलङ्कारहरू यस प्रकार छन् ।

लेख्दा, सुन्दा, अनुभव हुँदा, कल्पिदा, सोच्न लाग्दा
निद्राले झैँ झुपुझुपु हुँदै सुस्तरी झुल्न लाग्दा
स्वप्ना जस्तै पल पल नयाँ भावले टल्किएर
ऐना जस्तै स्मरण कविता निस्कियो टल्किएर (१७/५)

उपमेय : कविता

उपमान : निद्रा, स्वप्ना, ऐना

समान धर्म : सुस्तरी, नयाँ, टल्किएर

वाचक शब्द : झैँ, जस्तै, जस्तै

यहाँ उपमेय, उपमान, समान धर्म र वाचक शब्दको प्रयोग गरिएकोले मालोपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

४.२.२ **रूपक**

दोभान महाकाव्यमा प्रयोग गरिएका रूपक अलङ्कारहरू यस प्रकार छन् ।

चढाइ लावा घुमि अग्निलाई
ती पाँच औला करले समाई
भन्नै पऱ्यो- "सप्तपदा तिमी हौ
आकाश मै हुँ पृथ्वी तिमी हौ" (६/६१)

फलानु (उपमेय) नै फलानु (उपमान) हो ।

आकाश नै म हो ।

पृथ्वी नै तिमी हो ।

सप्तपदा नै तिमी हो ।

यसैगरी रूपक अलङकारकै अर्को एउटा उदाहरण

कवि सत्य समाधि लिने शिव हुन्
कवि सुन्दर जीवन वैभव हुन्
जसको कविता महिमामय छ
जसको महिमा गरिमामय छ (१०/१)

कवि नै शिव हो ।

कवि नै जीवन हो ।

दोभान महाकाव्यकै श्लोक र सर्ग १/१४,६४, ३/४६, ४/६, ८/८५, ९/५९, १०/४७,५६, ११/६,१३,२५,३७,४४,५३,५८,६१,६२,६३,६४, १३/१२,१७, १५/४७, १९/४७ मा पनि रूपक अलङ्कार प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

४.२.३ उत्प्रेक्षा

दोभान महाकाव्यमा प्रयोग भएका उत्प्रेक्षा अलङ्कार देखाउने कार्य गरिएको छ ।

गगन नै बन्यो रङ्गमञ्च कि
झलल चञ्चला नै छ नर्तकी
दरर मेघको बाघ ताल छ
कवि र यक्षको के हवाल छ ? (१/४९)

प्रस्तुत पद्यमा कविले आकाशको वर्णन गर्न खोजेका छन् । यसमा उपमेयका रुपमा गगनलाई उभ्याएर यसलाई रङ्गमञ्चका रुपमा उत्प्रेक्षा गरिएको छ । आकाश रुपि रङ्गमञ्चमा बेला बेला झुल्किने बिजुलीलाई नर्तकीका रुपमा संभावमा गरेर आकाशमा

सुनिने आवाजलाई मेघले बजाएको बाध्यका रुपमा प्रस्तुत गरिएको हुँदा यहाँ अनेक उत्प्रेक्षा हुन पुगेको छ ।

कि त छ चञ्चला साथ मेघको
शुभविवाहको कार्य खेलको
नववधू बनी चञ्चला लुकी
वर भिfाउने धूनमा ढुकी (१/५०)

प्रस्तुत श्लोकमा कविले मेघ अर्थात् बादलको वर्णन गर्न खोजेका छन् । यसमा उपमेयका रुपमा मेघलाई उभ्याएर नववधुका रुपमा उत्प्रेक्षा गरिएको छ । दोभान महाकाव्यकै श्लोक र सर्ग ३/३०,३४, ६/१९,३१,४०,६०, ८/८८,९७, १४/१२ मा पनि प्रयोग उत्प्रेक्षा अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

४.२.४ **दृष्टान्त**

दोभान महाकाव्यमा प्रयोग भएका दृष्टान्ट अलङकारहरू यस प्रकार छन् ।

कवि बोल्दछन् - "सुन सुनरी ! अब भन्छु ती अघिका तथा
बरु प्रेरणा लिन सक्छ्यौ तर विर्सिद्यौ अघिको व्यथा
सुख होस् कुनै यदि दुःख होस् मनभित्र दाग नलगाउनू
म्न यो सदैव सफा रहे किन पर्दथ्यो पछुताउनु (२०/५१)

प्रस्तुत श्लोकमा कविले आफ्नो जीवन सङ्गिनीलाई सुख दुःख जे जस्तो भएपनि मन सँधै सफा राखी हाँसी खुसी रहनु, मनमा कालो दाग नराख्नु भन्ने भाव व्यक्त भएकोले दृष्टान्त अलङ्कार प्रयोग भएको छ ।

जाने हो काम हाम्रो, गतिमय छ जगत् जानुपर्ने सबैले
चूप लागेर बस्ता पनि गतिमयता रोकिएनन् कसैले
अल्सीहोस् जाँगरीहोस् त्यस उपर नराखे पर्वाह केही
वेपत्ता बन्छ सत्ता समयगतिसँगै फन्फनाएर देही (२१/४५)

वाक्यार्थ$_1$- गतिमय जगत्मा जानुपर्ने सबैले (बिम्ब)

वाक्यार्थ$_2$ - अल्सीहोस् या जाँगरीहोस् पर्वाह केही नराखी (प्रतिबिम्ब)

४.२.५ अपह्नुति

दोभान महाकाव्यमा प्रयोग गरिएका अपह्नुति अलङ्कारहरू यस प्रकार छन् ।

बदन होइन निर्मल चन्द्र हुन्
किरणका रणकारक दन्त छन्
कमल लोचन भन्न सकिन्न र ?
सुनयना नयनाम्बु सरोबर (९/४१)

यहाँ बदनलाई निर्मल चन्द्र भनिएको, कमललाई लोचन भनिएको र नयनाम्बु (आँसु) लाई सरोबर (तलाउ) भनिएकोले अपह्नुति अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

४.२.६ अतिशयोक्ति

दोभान महाकाव्यमा प्रयोग गरिएका अतिशयोक्ति अलङ्कारहरू यस प्रकार छन् ।

जूनतन्ना बिछ्याएर ताराका फूल झारिद्यौ
सिर्जनाले नयाँ नौला आमालाई सिंगारिद्यौ (१६/१५१)

प्रस्तुत श्लोकमा जूनलाई तन्ना बनाएर बिछ्याउँदै तारालाई नै फूल मानेर, सिर्जनाले धर्ती सिंगारने भाव व्यक्त भएकोले अतिशयोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

यसैगरी दोभान महाकाव्यकै श्लोक र सर्ग १/२३, ५/१६, ७/१४, १०/५५, १२/१० मा पनि अतिशयोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

४.२.७ समासोक्ति

दोभान महाकाव्यमा प्रयोग भएका समासोक्ति अलङ्कारहरू यस प्रकार छन् ।

कोपिला कुसुमका कति निस्के
भेट्नुबाट उहिल्यै सब फुस्के
एक वंश विरुवा अब शेष
वृक्ष बन्न पनि पर्छ विशेष (२/५)

यहाँ फूलका कोपिला सयौं निस्के पनि कोपिलामै ओइलाएर खस्छन् तर एउटै विरुवा बाँकी रहे पनि त्यो वृक्ष बन्न सक्ने प्रस्तुत वृतान्तबाट अप्रस्तुत एक बालक मात्र भएपनि पछि ऊ ठूलो भएर आफ्नो वंशपरम्परा बचाउन सक्ने भाव व्यक्त भएकोले समासोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

आगो शोषणको बलेर कहिले पिल्स्याउने जीवन
चड्का भीषण युद्धको बम बनी थर्काउने जीवन
अत्याचार समान झर्छ असिना, अन्याय बन्ने झरी
खोलो क्रन्दन गर्छ बग्छ धमिलो आँसु बनी बेसरी (१९/२०)

यहाँ शोषणलाई आगो, अत्याचारलाई असिना, अन्यायलाई झरी र खोलाको क्रन्दनलाई आँसुसँग आरोपित गरेर वर्णन गरेको हुनाले समासोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

यसैगरी १९/१४,३७ मा पनि समासोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

४.२.८ स्वभावोक्ति

दोभान महाकाव्यमा प्रयोग भएका स्वभावोक्ति अलङ्कारहरू यस प्रकार छन् ।

उडेको, नाचेको, फरफर गरी चट्ट रुखमा
बसेको, उफ्रेको, वरपर निहारेर सुखमा
चराका यी लीला चटकहरू हेरी शिशु पनि
चरी आ आ भन्छन् सहजसित छोड्छन् रुन पनि (१८/३७)

प्रस्तुत श्लोकमा चराचररुङ्गीको दिनचर्या, उड्नु, खेल्नु, खानु, फुरफुर गर्दै रुखका

हाँगामा बदै रमाएको दृश्य देखेर रुन लागेको बालक शिशु पनि चरासँगै रमाउँदै रुन छोडेर हाँस्न खेल्न लाग्ने यथार्थ गरिएकोले स्वभावोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

झर्छन् पत्कर शुष्क भै शिशिरले, बस्छन् बनी बालुवा
त्यै नाङ्गा रुखमा वसन्त रसिला दिन्छन् नयाँ पालुवा
यस्तो जीवन वृक्षका वरिपरि जो छन् नयाँ पालुवा
लप्काले सब वृक्ष नै सुकिगए होलान् कठै ! बालुवा (१९/४५)

प्रस्तुत श्लोकमा शिशिर ऋतुको कठ्याङ्ग्रिने चिसोले बोटविरुवाका पात सबै झर्ने र वसन्त ऋतुको आगमनसँगै बोटविरुवामा नयाँ पात पलाएर आनन्द दिने यथार्थ कुराको चित्रण गरिएको हुनाले स्वभावोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

यसैगरी दोभान महाकाव्यकै श्लोक र सर्गहरूमा १/४४, २/१६, ७/४७, ८/४२, १२/१७,२३,६३, १३/२३, १४/२२,२३,२४ मा स्वभावोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

४.२.९ **लोकोक्ति**

दोभान महाकाव्यमा प्रयोग गरिएका लोकोक्ति अलङ्कारहरू यस प्रकार छन् ।

दशैं आयो सारा मुलुकभरमा ढोलक पिटि
दशैं लाग्यो डाँडा पर ऋण लगाई कति कति
उखानै यो हाम्रो प्रचलित छ चौपट्ट घतिलो
सबै भोग्ने जान्लान् कति छ सजिलो वा असजिलो ? (१८/७१)

प्रस्तुत श्लोकमा प्रचतिल उखान टुक्काको माध्यमबाट मानिसले अरुको देखासिकी गरेर आफ्नो आर्थिक क्षमताभन्दा बढी अर्थात् ऋण सापटी गरेर भएपनि दशैं मनाउने गरेको यथार्थ कुरालाई व्यक्त गरेको हुनाले लोकोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

बेपत्ता भो कसरी अहिले आँटिलो आत्मशक्ति
लाग्दै आयो किन घिन यसै गर्न नै देशभक्ति

आफ्ना आफ्ना सुरहरू लिई एक डुम्फु बजायो
जोगी आए जति पनि यहाँ कान फट्टा तुल्यायो (१७/३७)

प्रस्तुत श्लोकमा जति जोगी आए पनि कान फट्टा अर्थात् कान चिरिएका भन्ने उखान मार्फत देशभक्ति गर्ने नाममा राजभक्ति गर्ने राजनीतिप्रति व्यङ्ग्य गरिएकोले लोकोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

यसैगरी ३/२४,२७,२९, १५/३४, १७/१८, १९/७१ मा पनि लोकोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

४.२.१० सहोक्ति

दोभान महाकाव्यमा प्रयोग भएका सहोक्ति अलङ्कारहरू यस प्रकार छन् ।

वदनमा छ 'उहू' वनमा 'कुहु'
सँगैसँगै अहिले कसरी कहुँ !
जलन यो हुन सक्छ निवारण !
मदन दन्दन दन्कन कारण (९/२१)

प्रस्तुत श्लोकमा वनमा कराउने कोइलीको कुहु कुहुले मनको पीडा र जलन नष्ट भई आनन्दित हुने भाव व्यक्त भएकोले सहोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

४.२.११ विशेषोक्ति

दोभान महाकाव्यमा प्रयोग भएका विशेषोक्ति अलङ्कारहरू यस प्रकार छन् ।

धनले मनमा मद छैन रति
मन निश्चल झन् तरुनो छ अति
न घमण्ड छ जान्दछ शास्त्र जति
उसको महिमा कति हुन्छ कति कति !

उक्त श्लोकमा मन निश्चल चञ्चल र तरुनो हुने कारण हुँदा हुँदै पनि मनमा

उन्माद र चञ्चलता जस्ता कार्योत्पत्ति नभएको, त्यस्तै शास्त्रको प्रशस्त ज्ञान भएको कारण पनि घमण्ड र इर्ष्याजस्ता कार्योत्पत्ति नभएकोले विशेषोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

दिल हो प्रणयी छ निस्पृह
खरहै हो, न छ आँसुको रह
व्यवहार छ, मोह शून्य छ
न त हो अन्य न त्यो अनन्य छ

उक्त श्लोकमा दिल अर्थात् मन हुँदाहुँदै पनि प्रणय भाव जस्ता कार्यको उत्पत्ति नभएको, त्यस्तै व्यवहार अर्थात् मेलमिलाप हुँदाहुँदै पनि सामिप्यता वा निकटता जस्ता कार्यको उत्पत्ति नभएकोले विशेषोक्ति अलङकारको प्रयोग भएको छ ।

४.२.१२ **विभावना**

दोभान महाकाव्यमा प्रयोग भएका विभावना अलङ्कारहरू यस प्रकार छन् ।

मेघ छैन किन वज्रपात भो !
धुम छैन किन अश्रुपात भो !
घाम छैन किन तीव्र ताप भो !
हा ! मबाट कुन उग्र पाप भो ! (४/५३)

यहाँ मेघ अर्थात् बादल विना नै हावाहुरी असिना पानी चट्याङ् पर्ने जस्ता कार्य भएका छन् भने घाम नलागी सूर्यको तापले भत्भती पोल्ने कार्य भएकोले विभावना अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

तप छैन, छ आत्मसंयम
सदाचार विलास कायम
बल छैन, विचित्र शक्ति छ
न छ आडम्बर शुद्ध भक्ति छ (८/४२)

यहाँ भगवानको जप तप हुने कारण नभएर आत्मसंयम हुने कार्य भएको छ त्यस्तै

बल नभएर विचित्र किसिमको शक्ति उत्पन्न हुने कार्य भएकोले विभावना अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

४.२.१३ विचित्र

दोभान महाकाव्यमा प्रयोग भएका विचित्र अलङ्कार यस प्रकार छन् ।

लेखनी पनि नदी बनी बग्यो
दोष फोहर बगाउँदै लग्यो
सुस्त सुस्त दिनलाई जागृति
संग्लनेछ अबको परिस्थिति

यहाँ सधैंभरी मान्छे, पशुपंक्षि, घरखेतबारी बगाउने नदीले मानिसको दोष, फोहर मैला बगाएर, बिस्तारै भएपनि दिनलाई जागृत बनाएर आजको कोलाहलमय परिस्थिति नदीको पानी संग्लेझैं भन्ने विचित्र किसिमको भाव व्यक्ति भएकोले विचित्र अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

४.२.१४ अप्रस्तुतप्रशंसा

दोभान महाकाव्यमा प्रयोग गरिएका अप्रस्तुतप्रशंसा अलङ्कारहरू यस प्रकार छन् ।

भरखरै थियो सानु कोपिला
विकसितै नभै वासना कला
खतमै भैछ रे ! मालिनी पनि
कुसुमको कली के गरोस् अनि ? (१/१३)

यहाँ प्रस्तुत फूलको कोपिला मालिनीको हेरचाह नपाएर फक्रिन नपाएको कुराबाट सानो दूधे बालक दैव लिलाको कारण आमाको न्यानो काख र उचित पालनपोषणबाट वञ्चित हुनु परेको अप्रस्तुत कुरा बुझिएको हुनाले अप्रस्तुतप्रशंसा अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

४.२.१५ **कारणमाला**

दोभान महाकाव्यमा प्रयोग भएको कारणमाला अलङ्कारहरू यस प्रकार छन् ।

जन जागृति वा जनतन्त्र दिन
छलको बदला पनि झट्ट लिन
मम मान्य पितामह दत्तमन
युवराज छदैँ हुनु भो निधन (१०/६०)

प्रस्तुत श्लोकमा छलको बदलाका कारण पितामहको युवराज छदैँ निधन भएको बयान गरिएकाले कारणमाला अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

शक्तिले ज्ञान औ ज्ञानले भावना
भावनाबाट वा सप्रने कल्पना
कल्पना खारिंदा काव्यको जन्म छ
काव्य जन्म्यो भने कीर्ति सर्वत्र छ । (११/६०)

ज्ञानका कारण असल भावना वा कल्पनाको सिर्जना हुने र भावना वा कल्पना खारिँदै वा माझिँदै जाँदा काव्यको जन्म हुने र यस काव्यले आफ्नो कीर्ति सर्वत्र फिजाउने भाव व्यक्त भएको हुँदा कारणमाला अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

४.२.१६ **तुल्ययोगिता**

दोभान महाकाव्यमा प्रयोग भएका तुल्ययोगिता अलङ्कारहरू यस प्रकार छन् ।

निस्के, दौडे, फाल हालेर भागे
आओ ! आओ !! लौ छिटो !!! भन्न लागे
ढाकी हाले चोक, बारी, बगैँचा
रित्तो भैगो झुल तन्ना, गलैँचा (३/३६)

यहाँ चोक, बार, बगैँचाद्वारा एउटै धर्म ढाक्नु र झुल, तन्ना गलैँचाको एउटै धर्म

रित्तो हुनको उल्लेख गरी सम्बन्ध देखाइएकोले तल्ययोगिता अलङ्कारो प्रयोग भएको छ ।

४.२.१७ परिकर

दोभान महाकाव्यमा प्रयोग गरिएका परिकर अलङ्कारहरू यस प्रकार छन् ।

पढ्न ए बाबु ! पढ दुःख होला पछि
मूर्खलाई सबै गर्न थाल्छन् छि छि
जे कुरा चाहियो त्यो त्यहाँ मिल्दछ
भन्छन् तैपनि भ्रष्ट भै खेल्दछ (११/३८)

प्रस्तुत श्लोकमा भविष्यमा असल मान्छे बनी सुख प्राप्त गर्ने अभिप्रायले वर्तमानमा छोरालाई राम्रोसँग पढ्न सल्लाह दिएको भाव व्यक्त भएकोले परिकर अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

कुनैले भने - रूप राम्रो रहेछ !
कुनैले भने - दाँत माटो रहेछ !
कुनैले भने - काँट सानो रहेछ !
कुनैले भने - लच्छिनै को रहेछ ! (७/७)

प्रस्तुत श्लोमा नयाँ दुलही भित्र्याउने बेला दुलहीको मुल्याङ्कन गर्ने अभिप्राय सहित राम्रो, मोटो, सानो, जस्ता विशेषणको प्रयोग गरिएकोले परिकर अलङ्कार प्रयोग भएको छ ।

४.३ उभयालङ्कार

दोभान महाकाव्यमा विभिन्न प्रकारका शब्दालङ्कार तथा अर्थालङ्कारको प्रयोगका साथै उभयालङ्कारको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । ती यस प्रकार छन् ।

४.३.१ संसृष्टि

दोभान महाकाव्यमा प्रयोग भएका संसृष्टि अलङ्कारहरू यस प्रकार छन् ।

चरा सारा लागे गुँडतिर लुकी आश्रय लिन
हुरीको झोक्काले रुख निहुरिए झै गति हुन
खिचेको तर्वार सरी छ विजुलीवेग छवि छटा
बडो शूरो वीरै सरी गडगडायो घन-घटा (१८/५२)

प्रस्तुत अलङ्कारमा चरा सारा लागे गुँडतिर भनी चराहरूको वर्णन गरिएकोले स्वभावोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको र खिचेको तर्वार सरी छ विजुलीको छटा भनी विजसलीको छटालाई तरवारसँग तुलना गरिएकोले उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको छ । यहाँ स्वभावोक्ति र उपमा दुई ओटा अलङ्कारहरू तिल र चामल झैँ प्रष्ट छुट्टिएको हुँदा संसृष्टि अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

चट्टान चकला झैँ छन् गोरेटा कारपेट झैँ
साना पहाडका थुम्का बालिष्ट तकिया सधैं (१६/१९)

यहाँ उपमा अलङ्कार र रूपक अलङ्कार तिल र चामल झैँ प्रष्ट छुट्टिएको हुँदा संसृष्टि अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

४.३.२ **सङ्कर**

दोभान महाकाव्यमा प्रयोग भएका सङ्कर अलङ्कारहरू यस प्रकार छन् ।

पानी छाल मडारिएर जसरी हुत्तिन्छ दोभानमा
त्यस्तै तर्क वितर्क, वाद, भुमरी, उफ्रन्छ दोभानमा
देखिन्छन् अभिशाप धापसरिका मैला हिला दल्दल
खोज्यो उत्रन भासिने तलतलै पर्ने बडो खल्बल (१९/१९)

प्रस्तुत श्लोकमा तर्क वितर्क जस्ता सार्थक तथा भिन्नार्थक शब्दको माध्यमबाट यमक अलङ्कार प्रयोग भएको छ, अभिशापलाई धापसँग तुलना गरेको हुँदा उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको छ भने माथिका दुई पंक्तिको अन्त्यमा प्रयोग भएको ‘मा’ र तलका दुई पंक्तिमा प्रयोग भएको ‘ल’ ले सम-विषमान्त्यानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको

छ । यसरी यहाँ दुई भन्दा बढी अलङ्कारहरू दुध र पानी झैँ मिसिएको हुँदा सङ्कर अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

यै बायाँतिर अरुणा महानदी छन्
दायाँमा शयमूख शारदा नदी छन्
दोकाँधे दुईतिर फैलिइ रहेको
विद्वाने झैँ नव नयपाल शोभिएको

प्रस्तुत श्लोकमा अरुण र शारदा नदीको यथार्थ वर्णन गरिएको हुँदा स्वभावोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको छ, त्यस्तै नव नयपाललाई विद्वान्सँग तुलना गरिएकोले उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको छ भने, माथिका दुई पंक्तिका अन्त्यमा प्रयोग भएका 'छन्' र तलका दुई पंक्तिका अन्त्यमा प्रयोग भएको 'को' शब्दको प्रयोगले सम-विषमान्त्यानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको छ । यसरी यहाँ दुईभन्दा बढी अलङ्कारहरू दुध र पानी झैँ मिसिएको हुँदा सङ्कर अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

४.४ निष्कर्ष

काव्यलाई अलङ्कृत पार्ने काव्यको गहना मानिने अलङ्कार प्रयोगको सन्दर्भमा 'दोभान' महाकाव्यमा प्रयोग गरिएका अलङ्कारहरूको अध्ययन एवम् विश्लेषण गर्ने क्रममा शब्दालङ्कार, अर्थालङ्कार तथा उभयालङ्कार जस्ता सबै अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

शब्दालङ्कार अन्तर्गत अनुप्रास, यमक श्लेष जस्ता अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ, त्यस्तै अर्थालङ्कार अन्तर्गत उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, दृष्टान्त, स्वभावोक्ति, अतिशयोक्ति, समासोक्ति, विभावना, कारणमाला, अप्रस्तुतप्रशंसा जस्ता विविध अलङ्कारको प्रयोग गरिएको छ भने उभयालङ्कार अन्तर्गत संसृष्टि र सङ्कर अलङ्कारको प्रयोग गरिएको छ । अलङ्कार प्रयोगको क्रममा सबै किसिमका अलङ्कारको प्रयोग भएपनि अनुप्रास, यमक र उपमा अलङ्कारको प्रयोग अत्यधिक मात्रामा भएको पाइन्छ भने श्लेष, रूपक र उत्प्रेक्षा अलङ्कारको प्रयोग पनि उत्तिकै मात्रामा भएको पाइन्छ । अन्य अलङ्कारको प्रयोग पनि भरपुर मात्रामा भएको देखिन्छ । यसरी भरतराज पन्तको **दोभान** महाकाव्य अलङ्कार प्रयोगका दृष्टिकोणबाट हेर्दा एक उत्कृष्ट महाकाव्यका रूपमा स्थापित देखिन्छ ।

पाँचौ परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ सारांश

भरतराज पन्तको **'दोभान' महाकाव्यमा अलङ्कार विधान** शीर्षकको यस शोधपत्रलाई व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्न विभिन्न परिच्छेदमा विभाजन र विभाजित परिच्छेदहरूलाई परिच्छेद गत रूपमा समेटेर निष्कर्ष दिइएको छ ।

पहिलो परिच्छदेमा शोध परिचय रहेको छ । यस अन्तर्गत भरतराज पन्तको सामान्य परिचय र उनका प्रकाशित काव्यकृषिहरूको बारेमा सामान्य परिचय दिँदै शोधपत्र कसरी तयार पार्ने भन्ने बारेमा उल्लेख गरिएको छ । यस अन्तर्गत समस्थाकथन, शोत्रकार्यका उद्देश्यहरू, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधकार्यको औचित्य, शोधकार्यको सीमाङ्कनका साथै सामग्री सङ्कलन विधि, शोधविधि र शोधपत्रको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ । साथै शोधपत्र कसरी तयारी गर्ने र सामग्री कसरी सङ्कलन गर्ने तरिका उल्लेख गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा भरतराज पन्तको जीवनी र व्यक्तित्वको बारेमा अध्ययन गरिएको छ । यस अन्तर्गत पन्तको जन्म, जन्मस्थान, बाल्यकाल, शिक्षादिक्षा, विवाह, सन्तान, पारीवारिक आर्थिक अवस्था, कार्यक्षेत्रमा संलग्नता, सामाजिक संलग्नता भ्रमण तथा रुचि पुरस्कार तथा सम्मान, जीवनदर्शन, लेखनका लागि प्रेरणा र प्रभाव, लेखनको प्रारम्भ र प्रकाशनको थालनी, प्रकाशित काव्यकृतिहरू, साहित्यिक दृष्टिकोण लगायतका विविध पक्षमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गरिएको छ भने व्यक्तित्वका विभिन्न पाटा अन्तर्गत शारीरिक व्यक्तित्व र साहित्यिक व्यक्तित्वको अध्ययन गरिएको छ । साहित्यिक व्यक्तित्व अन्तर्गत पनि कवि व्यक्तित्व, खण्डकाव्यकार, महाकाव्यकार व्यक्तित्व निबन्धकार व्यक्तित्व, कथाकार व्यक्तित्व, अनुवादक व्यक्तित्वको अध्ययन गरिएको छ । साहित्येतर व्यक्तित्व अन्तर्गत शिक्षक प्राध्यापक व्यक्तित्व र सामाजिक व्यक्तित्वको बारेमा अध्ययन गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा अलङ्कार सिद्धान्तको बारेमा अध्ययन गरिएको छ । यस अन्तर्गत

पूर्वीय साहित्यमा अलङ्कारको स्थान, अलङ्कारको परिभाषा, अलङ्कारको वर्गीकरण गरिएको छ भने अलङ्कारको प्रमुख वर्गीकरण अन्तर्गत शब्दालङ्कार अर्थालङ्कार र उभ्यालङ्कारको चर्चा गर्दै तिनका विभिन्न भेद अनुप्रास, यमक, श्लेष, उपमा, रूपक, दृष्टान्त, उत्प्रेक्षा, स्वभावोक्ति, अविशयोक्ति, विशेषोक्ति विभावना, विचित्र कारणमाला, अप्रस्तुत प्रशंसा, संसृष्टि र सङ्कर जस्ता अलङ्कारको बारेमा विश्लेषण गर्दै तिनका पनि विभिन्न उपभेदको चर्चा गरी निष्कर्ष दिइएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा दोभान महाकाव्यमा प्रयुक्त अलङ्कारको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । यस अन्तर्गत शब्दालङ्कार अर्थालङ्कार तथा उभयालङ्कारको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

शब्दालङ्कार अन्तर्गत, अनुप्रास, यमक, श्लेष जस्ता अलङ्कारहरूको सुन्दर तरिकाले प्रयोग गरेका छन् । धेरै जसो श्लोकको अन्त्यमा प्रयोग गरिएको अन्त्यानप्रास अलङ्कारले त झन् काव्यमा सुन्दरता थपेको छ । अन्त्यानुप्रासपछि वृत्यानुप्रास र छेकानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग पनि सुन्दर ढङ्गमा गरिएको छ । त्यसैगरी यमक र श्लेष अलङ्कारको प्रयोग पनि महाकाव्यका जहाँतहीँ भएको पाइन्छ ।

'दोभान' महाकाव्य मा जसरी शब्दालङ्कारको सुन्दर प्रयोग गरिएको छ । त्यसरी नै अर्थालङ्कारको पनि सुन्दर समायोजन गरिएको छ । अर्थालङ्कार अन्तर्गत उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, दृष्टान्त, स्वभावोक्ति, अतिशयोक्ति, समासोक्ति, विभावना, कारणमाला, अप्रस्तुतप्रशुंसा, परिकर, सन्देह, अपह्नुति, लोकोक्ति, सहोक्ति, विचित्र, विशेषोक्ति, उल्लेख जस्ता अलङ्कारको प्रयोग गरिएको छ । यी विभिन्न प्रकारका अलङ्कारहरूमध्ये उपमा अलङ्कारको प्रयोग अत्यधिक मात्रामा गरिएको छ । उपमापछि रूपक अलङ्कारको प्रयोग उच्च रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी उपमा र रूपक अलङ्कारपछिपछि उत्प्रेक्षा र दृष्टान्त अलङ्कारको प्रयोग स्थान बढी रहेको देखिन्छ भने अन्य अर्थालङ्कारको प्रयोग पनि सुहाँदो तरिकाले भएको छ ।

शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारका साथै उभयालङ्कारको प्रयोग पनि महाकाव्यमा भएको पाइन्छ । उभयालङ्कार अन्तर्गत संसृष्टि र सङ्कर जस्ता अलङ्कारको प्रयोग पनि

सुन्दर तरिकाले भएको पाइन्छ । यसरी पन्तको 'दोभान' महाकाव्यमा उल्लिखित शब्दालङ्कार, अर्थालङ्कार तथा उभयालङ्कारको अत्याधिक प्रयोग भएको हुँदा प्रस्तुत महाकाव्य अलङ्कार प्रधान महाकाव्य बन्ने पुगेको छ ।

५.२ निष्कर्ष

१९८६ साल आषाढ ३० गते काठमाडौं जिल्लाको फसिकेव टोलमा जन्मेका भरतराज पन्त बाल्यकादेखि नै अनेकौं पीडाको सामना गर्दै अघि बढेका थिए । तीन वर्षको उमेरदेखि आमाको न्यानो काखदेखि वञ्चित हुन परेपनि आफन्तहरूको सहयोग र सद्भाव तथा अग्रजहरूको सल्लाह र सुझावका कारण निरन्तर कर्मपथमा लागि रहने पन्तले करिब पाँच वर्षको उमेरदेखि कविता लेख्न थाले पनि आर्थिक अभाव र समय परिस्थितिका कारण २०/२१ वर्षको उमेरमा आएर मात्रै उनका लेख रचना प्रकाशित हुन थालेका थिए । उनको पहिलो प्रकाशित रचना 'जय जय श्री त्रिभुवन' नामक कविता हो जुन २००८ सालमा त्रिभुवन जन्मोत्सवाङ्कमा छापिएको थियो ।

संस्कृतमा साहित्याचार्य र नेपालीमा एम. ए. सम्मको अध्ययन पूरा गरेका भरतराज पन्तको प्रथम पुस्तककार कृति 'उर्लेको आँसु' २०१२ हो । साहित्यका विविध विधामा कलम चलाए पनि मुख्य विधाका रूपमा कविता विधालाई अङगालेका काव्यकार पन्तका हाल सम्म दुईदर्जन भन्दा बढी पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । गद्य भन्दा पद्य विधामा कलम चलाउन रुचाउने पन्तले आफ्ना रचनामा समाज सुधारको सन्देश दिन चाहन्थे । पद्य रचना अन्तर्गत कविता, खण्डकाव्य हुँदै महाकाव्य सम्मको यात्रा प्रारम्भ गरेका काव्यकार पन्तले जीवनी, संस्मरण, निबन्ध, कथा जस्ता विधामा पनि कलम चलाएका छन् । मूलत : परिष्कारवादी र अंशतः प्रगतिवादी स्वच्छन्दतावादी धाराबाट प्रभावित भई काव्य रचना गर्ने पन्तले साहित्यका विविध विधामा कलम चलाए पनि उनी काव्यकारका रूपमा स्थापित छन् । विदेश भ्रमण गर्ने अवसर नपाए पनि अध्ययन गर्ने सिलसिलामा होस् वा धर्म गर्ने नाममा होस् नेपालका विभिन्न ठाउँको भ्रमण गर्दै साहित्य सिर्जना गर्ने पन्त आफ्नो जीवनकालमा विभिन्न प्रकारका पुरस्कार तथा मान-सम्मानबाट सम्मानित हुने अवसर पाएका थिए । आफ्ना काव्यकृतिमा नैतिक मूल्यमान्यता, समाजमा नारीको स्थान, गरिबहरूप्रति सहानुभूति, राजनीतिक क्षेत्रमा देखिएको विकृति र विसङ्गतिको भण्डाफोर

गर्दै समाज सुधारको सन्देशको चाहना राखेका हुन्छन् । कहि कतै संस्कृत भाषाका शब्दको प्रयोगले उनका रचनाहरू केही जटिल भएपनि भाव, शैली र छन्द अलङ्कारको समुचित विन्यासको कारण उनका रचना उत्कृष्ट बन्न पुगेका हुन्छन् । यसरी भरतराज पन्तले साहित्यका विविध विधामा कलम चलाए पनि कवि तथा काव्यकारका रूपमा नेपाली साहित्याकाशमा परिचित छन् ।

अलङ्कार प्रधान महाकाव्य **दोभान**को आलङ्कारिक अध्ययनका क्रममा पूर्वीय काव्यशास्त्रसँग सम्बन्धित अलङ्कार सिद्धान्तको सैद्धान्तिक स्वरूपको बारेमा चर्चा गर्दै रुय्यको अलङ्कार वर्गीकरणलाई आधार मानेर विभिन्न वर्ग तथा उपवर्गमा विभाजन गरिएको छ । २१ सर्गमा संरचित प्रस्तुत दोभान महाकाव्यमा अनुप्रास, यमक र श्लेष जस्ता शब्दालङ्कारको प्रयोग गरिएको छ भने अर्थालङ्कार अन्तर्गत उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, दृष्टान्त, स्वभावोक्ति, अतिशयोक्ति, समासोक्ति, विभावना, कारणमाला, अप्रस्तुतप्रशंसा परिकर, सन्देह, अपह्नुति, लोकोक्ति, सहोक्ति विचित्र, विशेषोक्ति, उल्लेख जस्ताको प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तै अभयालङ्कार अन्तर्गत संसृष्टि र सङ्कर अलङ्कारको प्रयोग गरिएको छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

अधिकारी, अच्युतरमण, 'व्यक्तित्व परिचय : भरतराज पन्त' **भरतराज पन्त स्मृतिग्रन्थ**, काठमाडौं : सम्पादन तथा प्रकाशन भरतराज पन्त स्मृतिग्रन्थ प्रकाशन समिति, २०६६ ।

गिरी, टंकनाथ, **भरतराज पन्तका काव्यप्रवृत्तिहरू,** अप्रकाशित एम. ए. शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि. कीर्तिपुर, २०५४ ।

गौतम, कुलचन्द्र, **अलङ्कार चन्द्रोदय**, काठमाडौं : प्रकाशक लेखकस्वयम्, १९७८ ।

_______, **राघवालङ्कार**, काठमाडौँ : नेपाल एकेडेमी, २०१५ ।

घिमिरे, सूर्य, **ईश्वरी खड्काको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्व,** अप्रकाशित एम. ए. शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि. कीर्तिपुर, २०७० ।

ढकाल, डिल्लीराम, **श्रुति-सौरभ महाकाव्यमा अलङ्कार विधान,** अप्रकाशित एम. ए. शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि. कीर्तिपुर, २०६४ ।

ढकाल, भागवत, **भरतराज पन्तको काव्ययात्रा र प्रवृत्ति** दायित्व वाङ्मय प्रतिष्ठान नेपाल, २०७२ ।

त्रिपाठी, वासुदेव, **कवि भरतराज पन्तको काव्यसाधना र उनको महाकाव्य दोभान** (भूमिका) काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, २०४१ ।

निरौला, फणीन्द्र, **भरतराज पन्त र उनकाकाव्यकृतिको अध्ययन,** अप्रकाशित एम. ए. शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि. कीर्तिपुर, २०४४ ।

नेपाल, समीर, **ज्ञानेन्द्र गदालको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्व,** अप्रकाशित एम. ए. शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि. कीर्तिपुर, २०४४ ।

पन्त, भरतराज, **आत्मपुराण,** ललितपुर सङ्ग्रह प्रकाशन २०३८ ।

पन्त, भरतराज, **नेपाली अलङ्कार परिचय,** काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, २०५३ ।

पोखरेल, युवराज, **भरतराज पन्तको खण्डकाव्यकारिता,** एम. ए. अप्रकाशित शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि. कीर्तिपुर, २०७१ ।

पौडेल, विष्णुप्रसाद, **संस्कृतकाव्यशास्त्र,** काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन, २०६६ ।

भट्टराई, घटराज, **नेपाली साहित्यकार परिचयकोश,** काठमाडौं : गीत रिमाल नेपाल रिसर्च यसोसियट्स्, २०५४ ।

भट्टराई, जयदेव, **साहित्यकार परिचय र अभिव्यक्ति,** नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०५४ ।

भण्डारी, पारसमणि र पौडेल, माधवप्रसाद, **साहित्यशास्त्र र नेपाली समालोचना,** काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६५ ।

भरतराज पन्त, स्मृतिग्रन्थ, **भरतराज पन्त स्मृतिग्रन्थ**, प्रकाशन समिति, २०६६ ।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद **पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त**, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०७२ ।

सापकोटा, नारायणप्रसाद, **छन्दोऽलङ्कार-माला,** प्रकाशन लेखक स्वयम्, २०५२ ।

सुवेदी, नेत्र (एटम), 'गुन्द्रुकमा पाइने हास्यव्यङ्ग्यप्रति' **भरतराज पन्त स्मृतिग्रन्थ,** काठमाडौं : सम्पादन तथा प्रकाशन भरतराज पन्त स्मृतिग्रन्थ प्रकाशन समिति, २०६६ ।